

ŚWIATOWIT

ROCZNIK

POŚWIĘCONY ARCHEOLOGII PRZEDDZIEJOWEJ

I BADANIOM

pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej

WYDAWANY STARANIEM

ERAZMA MAJEWSKIEGO.

Tom I. — 1899.

(57 ilustracji w tekście i XI tablic).

WARSZAWA.

Skład Główny w Księgarni E. Wendego i S-ki, Krak.-Przedmieście № 9.

—
1899.

ŚWIATOWIT

ANNUAL OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF THE UNIVERSITY OF WARSAW

VOL. XI–XII (LII–LIII)

(2013–2014)

FASCICLE B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY.
ARCHAEOLOGY OF POLAND

WARSAW 2018

ŚWIATOWIT

ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

TOM XI-XII (LII-LIII)

(2013-2014)

FASCYKUŁ B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA
I ŚREDNIOWIECZNA.
ARCHEOLOGIA POLSKI

WARSZAWA 2018

Redaktor naczelny Wydawnictw Instytutu Archeologii UW:
Krzysztof Jakubiak

ŚWIATOWIT
ROCZNIK INSTYTUTU ARCHEOLOGII UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

Redaktor: Franciszek M. Stępniewski (f.stepniowski@uw.edu.pl)
Sekretarz redakcji: Andrzej Maciałowicz (amacialowicz@uw.edu.pl)
Współpraca redakcyjna: Ludwika Jończyk

Rada redakcyjna:
Włodzimierz Godlewski (Przewodniczący)
Elżbieta Jastrzębowska
Joanna Kalaga
Wojciech Nowakowski
Tadeusz Sarnowski
Tomasz Scholl
Karol Szymczak

All rights reserved
© 2018 Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

ISSN 0082-044X

Projekt okładki, opracowanie graficzne i skład: Jan Żabko-Potopowicz
Druk: Totem.com.pl, ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Adres redakcji: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego,
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

Contents

Spis treści

Fascykuł B

ARCHEOLOGIA PRADZIEJOWA I ŚREDNIOWIECZNA. ARCHEOLOGIA POLSKI

Fascicle B

PREHISTORICAL AND MEDIEVAL ARCHAEOLOGY. ARCHAEOLOGY OF POLAND

Studia i materiały

Jacek Lech

Z DZIEJÓW BADAŃ NEOLITU W POLSCE: ANNA KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA (1934–2011)	9
Anna Kulczycka-Leciejewiczowa (1934–2011): From the History of Studies on the Neolithic in Poland	51

Marta Osypińska, Joanna Piątkowska-Małecka

HODOWLA I ŁOWIECTWO WŚRÓD SPOŁECZNOŚCI ZAMIESZKUJĄCYCH WIELOKULTUROWĄ OSADĘ W BODZI (ST. 1).....	55
Breeding and Hunting among the Communities Inhabiting the Multicultural Settlement at Bodzia (Site 1).....	85

Agnieszka Jarzec

MATERIAŁY KULTURY ŁUŻYCKIEJ ZE STANOWISKA 4 W MAGNUSZEWIE MAŁYM, POW. MAKOWSKI	87
Archaeological Relics of the Lusatian Culture from Site 4 in Magnuszew Mały, the Maków District	114

Przemysław Dulęba

O POŻYTKU Z KWERENDY ARCHIWALNEJ. PRZYKŁAD ODKRYĆ ZWIĄZANYCH Z KULTURĄ LATEŃSKĄ Z OBSZARU GÓRNEGO ŚLĄSKA	117
On the Benefits of Archival Research. An Example of Discoveries Related to the La Tène Culture from Upper Silesia	135

Ростислав Терпиловский, Геннадий Жаров

ДРУЖИННЫЙ МОГИЛЬНИК ПОЗДНЕГО ПРЕДРИМСКОГО ВРЕМЕНИ НА СЕЙМЕ.....	137
WARRIOR CEMETERY FROM THE LATE PRE-ROMAN PERIOD ON THE RIVER SEYM	150
Cmentarzysko wojowników z młodszego okresu przedrzymskiego nad rzeką Sejm.....	155

Iwona Kowalczyk-Mizerakowska

BOGATY GRÓB WOJOWNIKA Z SANDOMIERZA-KRAKÓWKI W KONTEKŚCIE ŚWIĘTOKRZYSKIEGO CENTRUM HUTNICZEGO	157
Rich Warrior's Grave from Sandomierz-Krakówka Considered in the Context of the Świętokrzyskie Metallurgic Centre	171

Agata Chilińska-Früboes

PRZEDWOJENNE ZNALEZISKA RZYMSKICH ZAPINEK KABŁĄKOWYCH DATOWANYCH NA WCZESNY OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH Z OBSZARU KULTURY DOLLKEIM-KOVROVO	173
Pre-war Finds of Imported Roman Bow Brooches Dated to the Early Roman Period Found at the Area of the Dollkeim-Kovrovo Culture	202

Joanna Piątkowska-Małecka, Teresa Tomek

SSAKI I PTAKI W GOSPODARCE LUDNOŚCI ZAMIESZKUJĄCEJ WCZESNOŚREDNIOWIECZNY ZESPÓŁ OSADNICZY W KULCZYNIE-KOLONII (ST. 8), POW. WŁODAWSKI	205
Mammals and Birds in the Economy of the Inhabitants of the Early Medieval Settlement Complex in Kulczyn-Kolonia (Site 8), the Włodawa District	221

Róża Paszkowska

WSTĘPNE WYNIKI ANALIZY ARCHEOZOOLOGICZNEJ ZABYTEKÓW Z KOŚCI I POROŻA Z WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO RADOMIA, STANOWISKA 1 I 2	223
Preliminary Results of an Archaeozoological Analysis of Artefacts Made of Bone and Antlers from Early Medieval Radom, Sites 1 and 2.....	241

Jerzy Sikora, Piotr Kittel, Piotr Wroniecki

W POSZUKIWANIU MILENIJNEGO MIRAŻU. NOWE BADANIA GRODZISKA W ROZPRZY (POW. PIOTRKOWSKI, WOJ. ŁÓDZKIE)	243
In Search of a Millennial Mirage. New Investigation of the Stronghold in Rozprza (Piotrków District, Łódzkie Voivodeship)	269

Sławomir Wadyl

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE KLAMRY HACZYKOWATE Z ZIEM PRUSKICH. KLAMRY DO PASA, BŁYSTKI CZY ZAPINKI?.....	271
Belt Buckles, Fishing Lures, or Brooches? Early Medieval Hook Buckles from Prussia	284

Andrzej Buko

NAJSTARSZA FAZA REZYDENCJI DANIELA ROMANOWICZA NA GÓRZE KATEDRALNEJ W CHEŁMIE: PYTANIA I HIPOTEZY	285
The Oldest Phase of the Daniel Romanovich's Residence on the Cathedral Hill in Chełm: Questions and Hypotheses	301

Dominik Chudzik

MUROWANA ARCHITEKTURA SAKRALNA ZIEMI HALICKIEJ OD XIII DO POCZĄTKU XIV WIEKU	303
Brick-Built Sacred Architecture in the Halych Land since the 13 th until the Early 14 th Century	325

Anna Kubica-Grygiel

PÓŹNOŚREDNIOWIECZNE SZCZĄTKI LUDZKIE ODKRYTE W OBRĘBIE KOŚCIOŁA I KLASZTORU OO. DOMINIKANÓW W KRAKOWIE.....	327
Late Medieval Human Remains Discovered within the Dominican Church and Monastery in Kraków.....	337

Wydarzenia**Monika Rekowska**

UROCZYSTOŚĆ W KOZIENICACH KU CZCI PROFESORA TOMASZA MIKOCKIEGO	341
--	-----

Kronika wykopalisk**Paweł Szymański**

CZERWONY DWÓR, ST. XXI, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE. BADANIA W LATACH 2013–2014	349
Czerwony Dwór, Site XXI, the Warmińsko-Mazurskie Voivodeship. Excavations in 2013–2014	357

Artur Brzoška, Magdalena Nowakowska

W POSZUKIWANIU ŚLADÓW WALK PARTYZANCKICH POWOJENNEGO PODZIEMIA NIEPODLEGŁOŚCIOWEGO („ŻOŁNIERZY WYKLĘTYCH”). BADANIA PODWODNE JEZIORA BROŻANE NA TERENIE PUSZCZY AUGUSTOWSKIEJ W 2013 ROKU	359
Searching for Traces of Guerrilla Warfare of the Post-War Anti-Communist Underground (‘Cursed Soldiers’). Underwater Exploration of the Brożane Lake in the Augustów Primeval Forest in 2013.....	359

Adam Cieśliński, Andrzej Kasprzak, Zbigniew Stasiak

NOWY ŁOWICZ, ST. 2, WOJ. ZACHODNIOPOMORSKIE. BADANIA W LATACH 2013–2014	365
Nowy Łowicz, Fst. 2, Woiwodschaft Westpommern. Ausgrabungen 2013–2014	371

Władysława Roszyk

PETRYKOZY, ST. 3, WOJ. MAZOWIECKIE. BADANIA W ROKU 2014.....	375
Petrykozy, Site 3, the Mazowieckie Voivodeship. Excavations in 2014	379

Karolina Blusiewicz

PUCK (DZIAŁKA NR 148/1), WOJ. POMORSKIE. BADANIA W ROKU 2014	381
Puck (Plot no. 148/1), the Pomorskie Voivodeship. Excavations in 2014	386

Michał Starski

PUCK, STARY RYNEK 13 I 14, WOJ. POMORSKIE. BADANIA W LATACH 2013–2014	389
Puck, 13 and 14 Stary Rynek Street, the Pomorskie Voivodeship. Excavations in 2013–2014	395

DOMINIK CHUDZIK

MUROWANA ARCHITEKTURA SAKRALNA ZIEMI HALICKIEJ¹ OD XIII DO POCZĄTKU XIV WIEKU

Keywords: Halych Land, brick-built sacred architecture, Eastern Orthodox architecture, Romanesque architecture, Early Gothic architecture, 13th c., early 14th c.

Wstęp

Początki rozwoju monumentalnej architektury sakralnej na południowo-zachodnich rubieżach państwa Rurykowiczów sięgają I. połowy XII w. Jak wynika z aktualnego stanu badań, najstarszą murowaną świątynią obrządku wschodniego zbudowaną na tym terenie była cerkiew pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w Przemyślu, która według *Roczników* Jana Długosza została ufundowana przez rezydującego w grodzie księcia Wołodara Rościślawicza. Zdaniem A. Żakiego budowle wzniesiono u schyłku drugiej dekady XII stulecia, co znajdować ma potwierdzenie w miejscowej tradycji (ŻAKI 1969: 47–50; KUBICKA-KABACIŃSKA 2010: 313–319). Prawdopodobnie w latach 20. lub 30. XII w. pierwsza cerkiew murowana (być może nosząca wezwanie Przenajświętszej Bogurodzicy) powstaje również w Dźwinogrodzie, pełniącym w tym czasie funkcję stolicy udzielnego księstwa (GUPALO 2010: 176–178, 198–199). W Haliczu architektura monumentalna pojawia się dopiero pod koniec drugiej ćwierci XII stulecia. Prawdopodobnie najstarszą murowaną świątynią w grodzie była cerkiew Przemienienia Pańskiego, fundamenty której odkryto na uroczysku *Karpicâ*, położonym na terenie dzisiejszej wsi Ševčenkove (IOANNISĀN 1988a: 185–187). Przed końcem XII stulecia w Haliczu wzniesiono jeszcze kilka świątyni kamiennych. Wśród nich wymienić należy wybudowany w latach 50. XII w. sobór Zaśnięcia Bogurodzicy, będący jedną z najokazalszych budowli sakralnych na terenie całej Rusi Kijowskiej, czy niewielką cerkiew z uroczyska *Cvintaris'ka*, datowaną szeroko na 2. połowę XII stulecia (RAPPOPORT 1982: 108–109;

IOANNISĀN 1987: 335; LUKOMSKIJ 2008: 366–370). Prawdopodobnie w tym samym czasie powstała również przemyska rotunda pod wezwaniem św. Mikołaja (PIANOWSKI, PROKSA 2010: 346–347).

Najbardziej charakterystycznym aspektem dwunastowiecznej architektury monumentalnej Rusi Halickiej² jest fakt, iż łączy ona cechy budownictwa bizantyńsko-ruskiego i romańskiego. Z tradycji wschodniej zaczerpnięto przede wszystkim plan budowli sakralnej. Niemal wszystkie z wymienionych cerkwi zaliczyć należy do świątyni trójnawowych z czterema filarami podkopułowymi i trzema, przylegającymi od wschodu, apsydami. Jak wskazują zachowane do dziś zabytki wczesnośredniowiecznej architektury ruskiej, cerkwie takie zwieńczone były osadzoną na tamburze pojedynczą kopułą, wznoszącą się nad kolebkowymi dachami. Szczyty świątyni od góry zamykano systemem półkolistych archiwolt zwanych *zakamarami*. Budowle te wzorowane były na bizantyńskich kościołach krzyżowo-kopułowych, które na terenie Cesarstwa Bizantyńskiego rozpowszechniły się po zakończeniu sporu ikonoklastycznego (PELEŃSKI 1914: 10–19; ŻAKI 1969: 47–50; IOANNISĀN 1988b: 41–44; YIANNIAS 1999: 315). Z budownictwa romańskiego architektura halicka przejęła natomiast liczne rozwiązania techniczne i dekoracyjne. Ściany cerkwi wznoszono w wątku *opus emplectum* ze starannie opracowanych ciosów, spajanych zaprawą wapienno-piaskową, a niekiedy gipsową. Świątynie Rusi Halickiej w znaczący sposób różniły się więc od cerkwi Kijowa, Czernihowa czy Perejasławia Chmielnickiego, które zgodnie z manierą bizantyńską budowano z *plinty* łączonej tłustą zaprawą wapienną, schudzaną szamotowym tłuczniem. Fenomen ten zwykło tłumaczyć się działalnością w ziemi halickiej romańskich budowniczych, przybyłych z terenu Europy Środkowej, głównie z Małopolski i Węgier (RAPPOPORT 1986: 93–94; 1994: 5–45; IOANNISĀN 1988a: 183–218; 1988b: 41–58; 1996: 157–178).

¹ Przyjęty w niniejszym tekście zasięg terytorialny ziemi halickiej tożsamy jest z obszarem Rusi Halickiej (Czerwonej), podbitej u schyłku XII w. przez Romana Mścisławowicza, księcia włodzimierskiego. W XIII i na początku XIV w. stanowi on południową część Księstwa Halicko-Wołyńskiego, obejmując w przybliżeniu

dorzecze górnego i środkowego Dniestru oraz baseny górnego Sanu, Bugu i Prutu.

² Problematyka dwunastowiecznego budownictwa cerkiewnego ziemi halickiej została szerzej omówiona w: CHUDZIK 2014.

Kolejny etap w rozwoju architektury halickiej rozpoczyna się około przełomu XII i XIII stulecia. Niniejszy artykuł ma na celu zaprezentowanie procesów i przemian, jakie zachodziły w murowanym budownictwie sakralnym omawianego regionu od około 1200 r. do początków XIV stulecia, kiedy to zakończył się okres fundacji cerkiewnych książąt i możnowładców ruskich w ziemi halickiej, przed przyłączeniem jej do Królestwa Polskiego. Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, iż problematyka ta nie doczekała się, jak dotąd, wyczerpującego ujęcia zarówno w polskiej, jak i wschodnioeuropejskiej literaturze przedmiotu.

Pierwsza połowa XIII w.

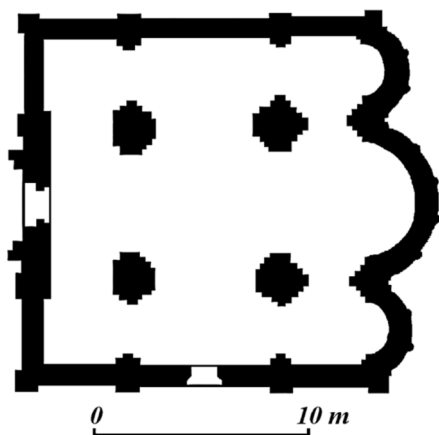
Wiek XIII to czas najintensywniejszych zmian, jakie zaszły w architekturze cerkiewnej południowo-zachodniej Rusi. Pomimo że halickie budownictwo sakralne tego okresu w znacznym stopniu było kontynuacją wcześniej wypracowanych wzorców, to jednak dopatrzeć się w nim można też istotnych przekształceń i innowacji. Potwierdza to, wzniesiona na przełomie XII i XIII w. a zachowana do dnia dzisiejszego, cerkiew pod wezwaniem św. Pantelejmona w podhalickiej wsi Ševčenkove (**Ryc. 1**). Jest ona przykładem typowej ruskiej świątyni czterofilarowej z trzema apsydami. Wybudowano ją na planie krzyża greckiego, wpisane w kwadrat o boku równym 15,26 m (mierzonym od wewnątrz świątyni). Jej całkowite wymiary zewnętrzne wynoszą 19,88×17,69 m. Zgodnie z ustalonymi w XII stuleciu kanonami halickiej szkoły architektonicznej świątynię wzniesiono z wapiennych bloków, zastosowawszy wątek *opus empletum*. Lica ścian wymurowano ze starannie opracowanych ciosów, spajanych bardzo cienką warstwą zaprawy wapiennej. Wnętrze murów zasypano zaś gruzem kamiennym i zalano zaprawą (PELEŃSKI 1914: 1–31; MOGITIČ 1982: 66–70; RAPPOPORT 1982: 109–110). Kontynuację wpływów środkoeuropejskich w architekturze Halicza z przełomu XII i XIII w. potwierdza również dekoracja architektoniczna cerkwi. Jej romański charakter znajduje najpełniejsze odbicie w zachowanym do dziś (choć z późniejszymi modyfikacjami), okazałym, ościeżowo-kolumnowym portalu zachodnim (**Ryc. 2**), znacznie skromniejszym portalu południowym i kapitelach półkolumnienek zdobiących ściany zewnętrzne apsyd (PELEŃSKI 1914: 19–30).

Ciekawą innowacją, jaką omawiana budowla wniosła do architektury halickiej, jest zastosowanie w niej niespotykanego wcześniej typu filaru podkopułowego. Tradycyjne podpory wewnętrzne, przybierające w rzucie poziomym zarys krzyża greckiego, zostały w znacznym stopniu rozbudowane. Zaopatrzone je w liczne prostokątne załomy murów, przez co uzyskały one w planie dość skomplikowany, schodkowaty kształt. W ten sam sposób potraktowano również miejsca połączeń apsyd. Dodatkowe załomy murów posiadają także lizeny wewnętrzne. Pojawienie się w cerkwi św. Pantelejmona wielouskokowych filarów łączyć należy z wpływami architektury późnoromańskiej, w której tego typu podpory były bardzo popularne i wiązały się z użyciem systemu gurtów oraz żeber sklepiennych. Nie jest więc wykluczone, że w omawianej świątyni po raz pierwszy na terenie Rusi Kijowskiej zastosowano sklepienia krzyżowo-żebrowe. Należy przypuszczać, iż innowacja ta dotarła na południowo-zachodnie rubieże państwa Rurykowiczów z Europy Środkowej za pośrednictwem budowniczych, wywodzących się z późnoromańskich strzech budowlanych, związanych być może ze środowiskiem cysterskim. Charakter zastosowanej w świątyni dekoracji architektonicznej wskazuje, że mogli oni przybyć do Halicza z terenu Węgier (IOANNISAN 1988b: 50–52). Interesującą cechą świątyni z Ševčenkove są również, zaobserwowane podczas badań I.R. Mogitiča z lat 1977–1978, dodatkowe ławy fundamentowe przebiegające nie pod murami obwodowymi świątyni, lecz wewnątrz jej korpusu nawowego (MOGITIČ 1982: 66). Konstrukcje takie, zwane w rosyjskojęzycznej literaturze przedmiotu „fundamentami taśmowymi”, są bardzo charakterystyczne dla wczesnośredniowiecznego budownictwa ruskiego, z tym że występują one głównie w budowlach datowanych od końca X do początku XII w.³ (RAPPOPORT 1994: 62–70). Łączą one węzły apsyd z murami fundamentowymi fasady zachodniej, a najczęściej także partie wierzchnie ścian północnej i południowej. W miejscach przecięcia się „fundamentów taśmowych” wznoszono filary wewnętrzne zapewniając im w ten sposób solidną podstawę, która równomiernie rozkładała naprężenia generowane przez system sklepień⁴. Można przyjąć, iż zabytki halickiej szkoły architektonicznej prezentują pod tym względem pewien anachronizm. Ławy fundamentowe poprowadzone wewnątrz świątyni i przechodzące pod filarami

³ W późniejszym okresie systemy wewnętrznych ław fundamentowych stosowano rzadziej. Wśród świątyń ruskich (spoza ziemi halickiej) wzniesionych po połowie XII stulecia, w których zarejestrowano ich obecność, wymienić można: cerkiew św. Klemensa w Starej Ładodze (1153 r.), św. św. Borysa i Gleba w Nowogrodzie Wielkim (1167 r.), czy młodszą budowlę sakralną z uroczyska

Staraĭ Kafedra w Fedorivce koło Włodzimierza Wołyńskiego (2. połowa XII w.) (RAPPOPORT 1982: 106–107; 1994: 70).

⁴ W cerkwi św. Pantelejmona zarejestrowano obecność „fundamentów taśmowych” przebiegających zarówno na osi wschód-zachód, jak i północ-południe (MOGITIČ 1982: 66).

Ryc. 1. Plan cerkwi św. Pantalejmona we wsi Ševčenkove (wg KUBICA 1996: 141, ryc. 10).

Fig. 1. Plan of the St. Pantaleon Orthodox Church in the Shevchenkove village.

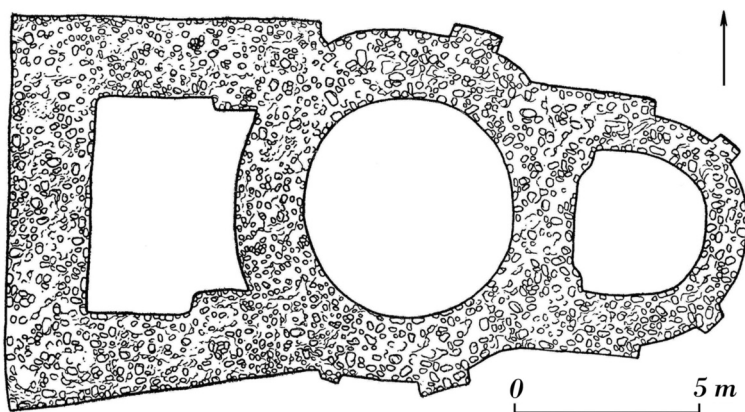
Ryc. 2. Portal zachodni cerkwi św. Pantalejmona we wsi Ševčenkove (wg SMORAĞ-RÓŻYCKA 2001: ryc. 6).

Fig. 2. Western portal, St. Pantaleon Orthodox Church in the Shevchenkove village.

podkopułowymi spotykane są tu również w cerkwiach zbudowanych około połowy XII w. (sobór Zwiastowania w Krylosie, cerkiew Przemienienia Pańskiego w Ševčenkove), a nawet zdecydowanie później, co widzimy właśnie na przykładzie cerkwi św. Pantalejmona (RAPPOPORT 1982: 108, 110; IOANNISAN 1986: 102–108). Zdaniem O.M. Ioannisana obecność „fundamentów taśmowych” w świątyniach południowo-zachodniej Rusi wiązać należy z wpływami architektury romańskiej (IOANNISAN 1988a: 198). W tym przypadku nie można jednak wykluczyć również możliwości długotrwałego przeżywania się wzorców zaczerpniętych z architektury bizantyńsko-ruskiej. Wydaje się to szczególnie prawdopodobne, gdy weźmiemy pod uwagę wschodniochrześcijańską genezę układu przestrzennego świątyni, w której rzeczony typ fundamentów występuje.

Prawdopodobnie z przełomu XII i XIII stulecia pochodzi jeszcze jedna murowana świątynia halicka – cerkiew pod wezwaniem św. Proroka Eliasza (Ryc. 3). Jej pozostałości zostały zarejestrowane na uroczysku *Prokaliiv Sad* w dzisiejszej wsi Krylos. Jak wynika z zachowanych przekazów pisanych, budowla funkcjonowała jeszcze w czasach nowożytnych, jako świątynia monastynu unickiego.

Poważnie zaniedbana, została pod koniec XVIII w. rozebrana do samych fundamentów (DIBA, PETRIK 1999: 15–26). Składała się ona z kolistej nawy o średnicy 9,5 m, przylegającego od wschodu krótkiego prezbiterium zamkniętego półkolistą apsydą i usytuowanego od zachodu, czworokątnego przedsionka, pierwotnie posiadającego zapewne formę kilkukondygnacyjnej wieży. Całkowita długość cerkwi wynosiła 20,3 m. Jej masywne fundamenty (miejscami o szerokości do 4 m) zbudowano z niewielkich otoczaków i kawałków wapienia, spojonych zaprawą wapienną z dodatkiem piasku, żwiru, tłucznią wapiennego oraz popiołu zawierającego fragmenty węgla drzewnych. Ściany cerkwi wzniesiono z bloków kamiennych o wysokości 29–34 cm i długości 30–60 cm. Przy pozostałościach budowli natrafiono również na ciosy pochodzące z romańskiego portalu, wśród których znalazły się półkolumnienki o oktagonalnym przekroju poprzecznym i fragmenty wałków archiwolty zdobione rzeźbionymi motywami florystycznymi (stylizowane liście, wici roślinne, rozetki), odnajdującymi najbliższe analogie w architekturze węgierskiej (PELEŃSKI 1914: 82; KARGER 1960: 70–71; 1976: 54; IOANNISAN 1982: 40–42; RAPPOPORT 1982: 108; DIBA, PETRIK 1999: 20–26).

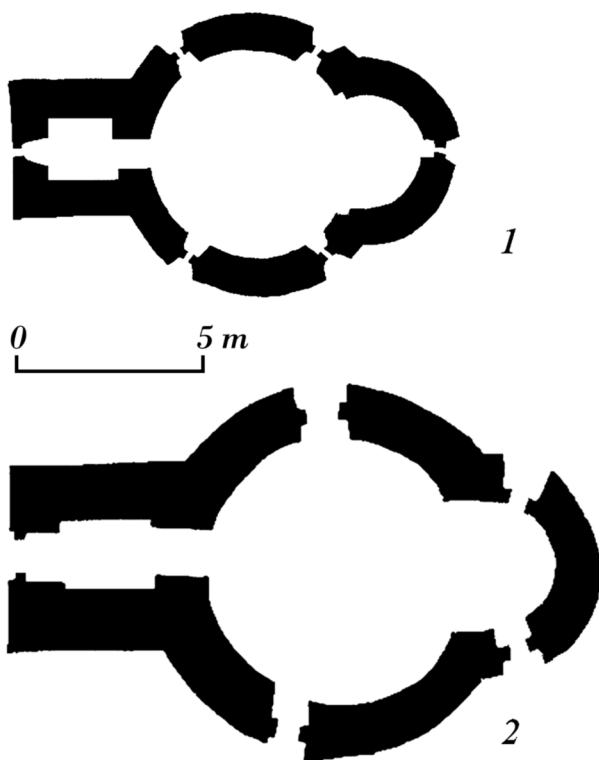
Ryc. 3. Plan fundamentów rotundy św. Proroka Eliasza z uroczyska *Prokaliiv Sad* w miejscowości Krylos (wg KARGER 1960: 70, ryc. 35).

Fig. 3. Foundation plan of the St. Prophet Elijah rotunda from the site *Prokaliiv Sad* near Krylos.

Najciekawszym aspektem halickiej cerkwi pod wezwaniem św. Proroka Eliasza jest fakt, iż pod żadnym względem nie nawiązuje ona do architektury bizantyńsko-ruskiej, lecz w całości, zarówno pod względem planu, jak i zastosowanych technik budowlanych oraz dekoracji architektonicznej, rozpatrywać ją należy jako zabytek budownictwa romańskiego. Jej nietypowy układ przestrzenny znajduje analogie w dwunastowiecznej architekturze sakralnej Europy Środkowej, a mianowicie na terenie Czech. Największe podobieństwo do analizowanej budowli dostrzec można

w kościołach św. Marii Magdaleny w Přední Kopaninie i św. Wacława w miejscowości Libouň (Ryc. 4). Obydwie świątynie posiadają okrągłe nawy i półkoliste apsydy, a od zachodu przylegają do nich prostokątne wieże. Znaczne podobieństwo wykazuje również kościół pod wezwaniem św. Jerzego, wznoszący się na Górze Říp, z tym jednak wyjątkiem, że jego wieża jest w planie okrągła, a nie prostokątna. Pewną, lecz nie tak oczywistą analogię stanowi tu również rotunda św. Prokopa w Strzelnie. Oprócz podkowiastej w rzucie poziomym wieży, od halickiej cerkwi odróżnia ją również czworokątne, zamknięte prosto prezbiterium i dwie małe apsydy, przylegające do nawy od północy (IOANNISAN 1994: 105–106, 127, tabl. VI: 6–8; ŚWIECHOWSKI 2009: 482–489). Według Ů. Diby i V. Petrika cerkiew Proroka Eliasza w Haliczu mogła zostać wybudowana z inicjatywy bojara Ilji (Eliasza) Szczepanowicza, wymienianego w źródłach pisanych na początku XIII w. Oprócz wezwania cerkwi wskazywać ma na to fakt, iż w pobliżu jej relikwów znajduje się uroczysko *Šepanivka*, na terenie którego położony jest gródek, mogący być pozostałością bojarskiej siedziby. Należy jednak zauważyć, że choć datowanie omawianej świątyni na przełom XII i XIII w. wydaje się najbardziej prawdopodobne, to nie można wykluczyć, iż została ona wzniesiona jeszcze w 2. połowie XII stulecia, za panowania Jarosława Ośmiomysła, jak sugerował to O.M. Ioannisán (IOANNISAN 1982: 44–45; 1994: 106; DIBA, PETRIK 1999: 17–18).

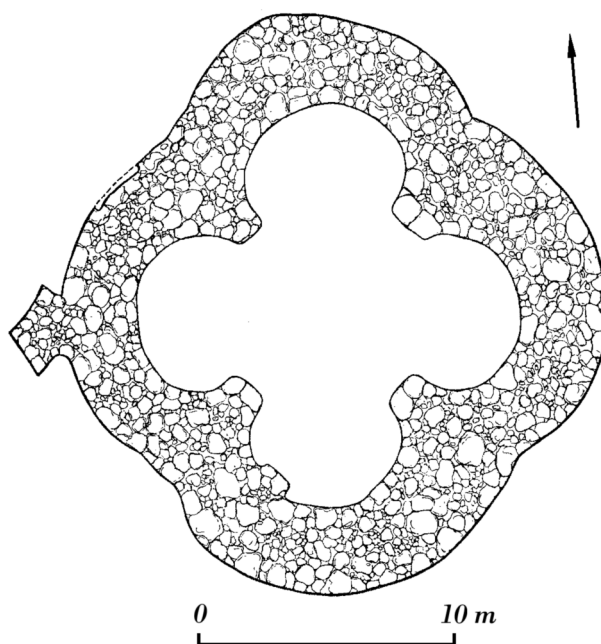
Problem precyzyjnego ustalenia chronologii dotyczy również pozostałych murowanych świątyń centralnych ziemi halickiej. Jedną z nich jest budowla, której pozostałości odkryto na uroczysku *Murovanka* we wsi Poberežžá (Ryc. 5), oddalonej o kilka kilometrów na południowy wschód od dzisiejszego Halicza (KUBICA 1996: 146–147). Obiekt ten miał formę tetrakonchosu składającego się z czterech połączonych ze sobą apsyd. Jego całkowita szerokość wynosiła około 22 m. Budowla posiadała bardzo masywne mury fundamentowe, o szerokości dochodzącej do 3,5 m. Ich dolna część została wykonana z kamieni rzecznych średniej i dużej wielkości, górna zaś – z dużych ciosów kamiennych. Jako materiał wiążący zastosowano mocną, dobrą jakościowo zaprawę wapienną. Odkryte przy

Ryc. 4. Przykłady planów czeskich rotund z przylegającymi od zachodu kwadratowymi wieżami: 1 – kościół św. Marii Magdaleny w Přední Kopanina; 2 – kościół św. Wacława w miejscowości Libouň (wg IOANNISAN 1994: tabl. VI, ryc. 7, 8).

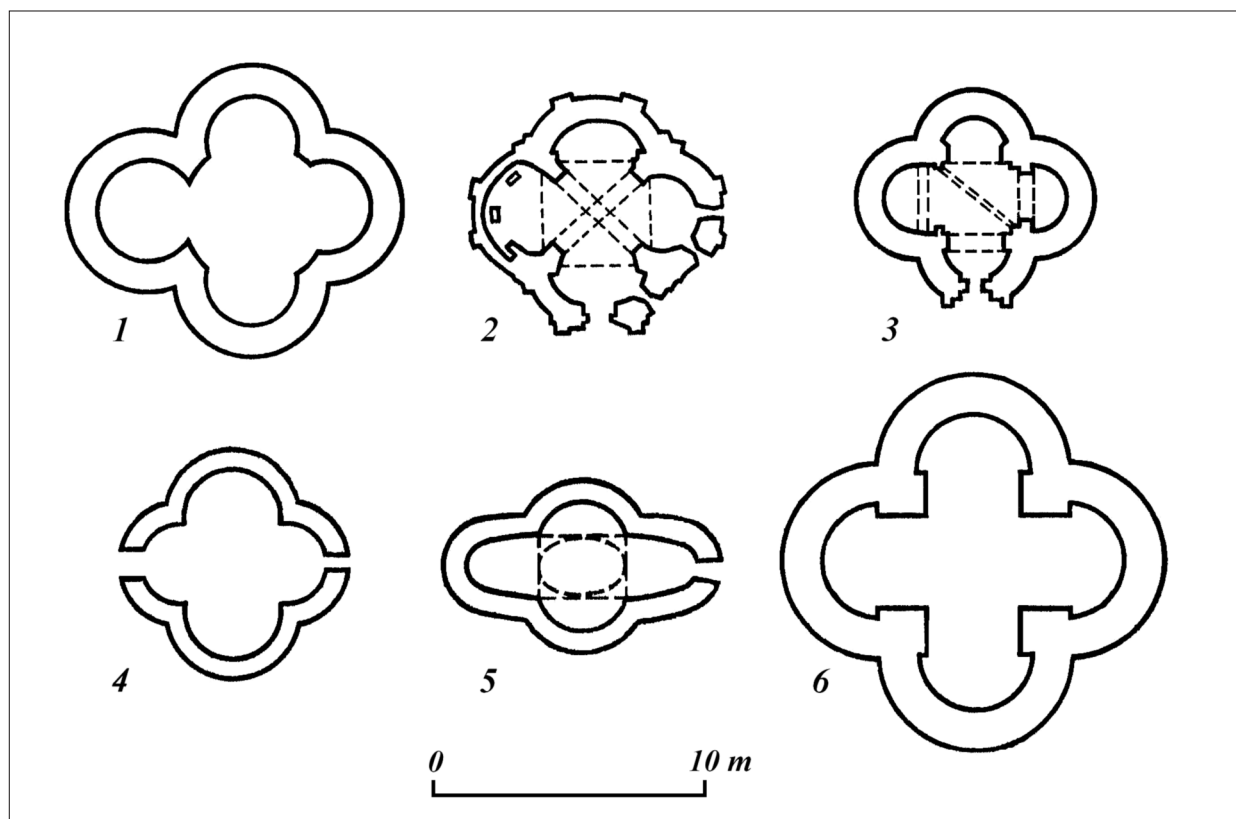
Fig. 4. Examples of plans of Czech rotundas with square towers on the eastern side: 1 – St. Mary Magdalene Church in Přední Kopanina, 2 – St. Wenceslaus Church in Libouň.

pozostałościach tetrakonchosu elementy architektoniczne pozwalają przypuszczać, iż jego mury naziemne były zbudowane z bloków kamiennych i ozdobione detalem w stylu romańskim (KARGER 1976: 53–59; RAPPOPORT 1982: 111). Na podstawie dużej szerokości fundamentów wnioskować można, iż budowla posiadała nie jedną, lecz co najmniej dwie kondygnacje (KUBICA 1996: 147). Plan omawianego obiektu nie znajduje analogii w architekturze sakralnej pozostałych obszarów Rusi Kijowskiej. Podobnie jak charakter dekoracji architektonicznej i sposób uformowania bloków kamiennych, użytych do wzniesienia murów naziemnych zabytku, także jego nietypowy rzut wywodzić należy z budownictwa romańskiego. Najbliższymi analogiami dla budowli z uroczyska *Murovanka* są tetrakonchosy z XI–XIII w. wzniesione na terenie Królestwa Węgier (Ryc. 6). Wśród nich wymienić należy węgierskie świątynie z miejscowości Nagykováros, Ják i Pápoc, rumuńskie budowle z Odorheiu Secuiesc oraz Gurasada, a także tetrakonchos ze słowackiego Chrast’u nad Hornádóm (IOANNISÁN 1983: 239–243; 1996: 173–174). Zdaniem O.M. Ioannisána tetrakonchos ze wsi Pobereżża, podobnie jak rotunda św. Proroka Eliasza z Krylosu, został wzniesiony w 2. połowie XII w. Podkreślić należy jednak, iż niemal wszystkie z przedstawionych przez tego badacza analogii dla omawianego zabytku

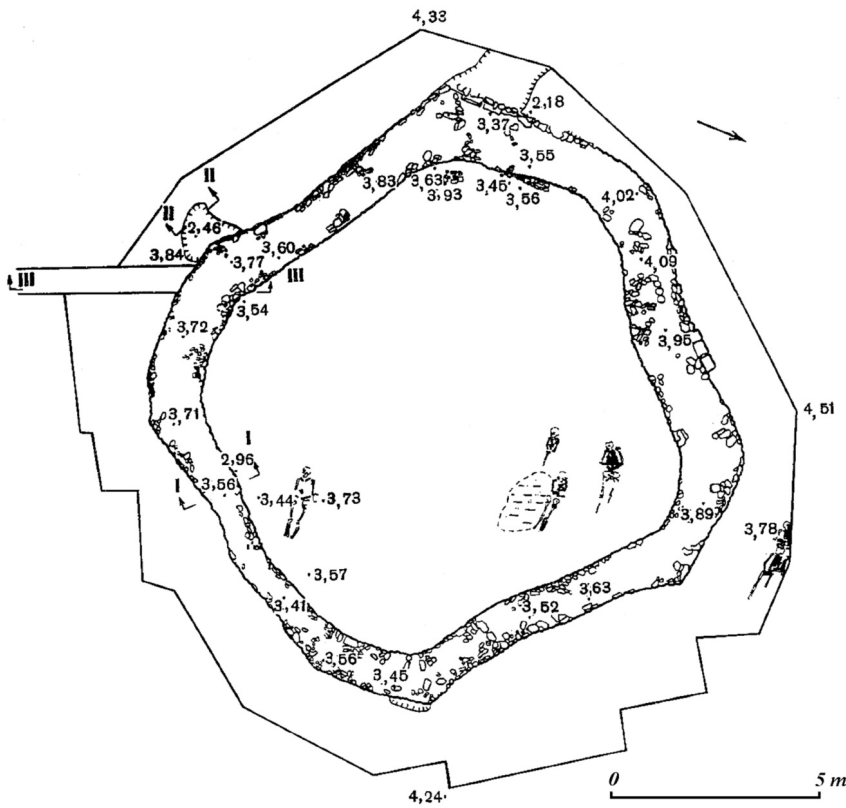
Ryc. 5. Plan fundamentów tetrakonchosu z uroczyska *Murovanka* w miejscowości Pobereżża (wg IOANNISÁN 1994: ryc. 13).

Fig. 5. Foundation plan of the tetraconch from the site *Murovanka* in Pobierezhzhia.

Ryc. 6. Plany tetrakonchosów w węgierskiej architekturze romańskiej: 1 – Nagykováros; 2 – Ják; 3 – Pápoc; 4 – Odorheiu Secuiesc; 5 – Gurasada; 6 – Chrast’ nad Hornádóm (wg IOANNISÁN 1983: 241, ryc. 9:3–8).

Fig. 6. Plans of tetraconchs in the Hungarian Romanesque architecture: 1 – Nagykováros; 2 – Ják; 3 – Pápoc; 4 – Odorheiu Secuiesc; 5 – Gurasada; 6 – Chrast’ nad Hornádóm.

Ryc. 7. Plan fundamentów „budowli poligonalnej” (tetrakonchosu?) z uroczyska Karpiv Gaj między wsiami Ševčenkove i Zalukva (wg IOANNISAN 1994: ryc. 14).

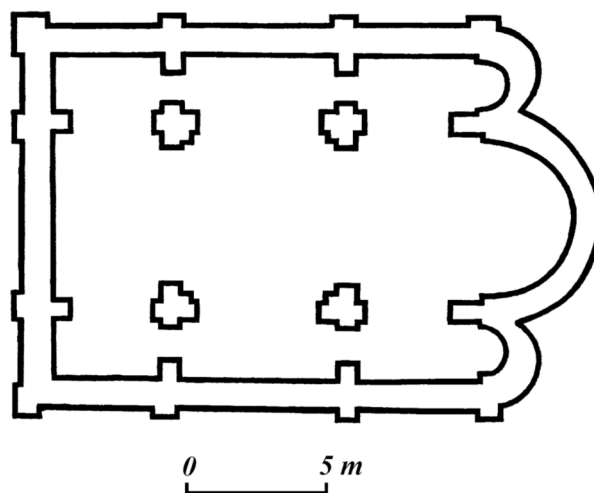
Fig. 7. Foundation plan of a ‘polygonal structure’ (tetraconch?) from the site Karpiv Gaj between the Ševčenkove and Zalukva villages.

pochodzą z XIII w., a jedyny wyjątek stanowi datowany na XI stulecie obiekt z Nagykovács. W związku z tym wydaje się bardziej prawdopodobne, iż pochodzący z Węgier rzemieślnicy wzniesli analizowany tetrakonchos w XIII w., co postulował już Á. Pasternak, badający obiekt w latach 30. XX stulecia. Według niego świątynia mogła należeć do monasteru pod wezwaniem św. św. Borysa i Gleba ufundowanego przez Daniela Romanowicza (por. KARGER 1976: 54). Podobnego zdania, co do datowania i atrybucji zabytku, był także P.A. Rappoport (RAPPOPORT 1982: 111). Z kolei w opinii B. Tomenčuka zabytek był użytkowany przez dominikanów, których wygnano z Kijowa w 1234 r. I chociaż ostatnia z przedstawionych hipotez umiejscawia powstanie podhalickiego tetrakonchosu w stosunkowo mało prawdopodobnych realiach, to datowanie go na I. połowę XIII stulecia wydaje się słuszne. Według wszelkiego prawdopodobieństwa zabytek wzniesiono w ciągu czterech pierwszych dekad XIII w., a więc przed tragicznym dla państwa Rurykowiczów najazdem mongolskim, którego ofiarą Halicz padł w 1241 r. Bardzo możliwe, że świątynię wybudowano w drugim dziesięcioleciu XIII stulecia, a więc w okresie, gdy gród przejściowo znajdował się pod kontrolą wojsk węgiersko-polskich (IOANNISAN 1996: 169). Tłumaczyłoby to tak bliskie związki zabytku z architekturą węgierską oraz jego nietypową dla ruskiego prawosławia formę. Nie można przy tym wykluczyć możliwości powstania zabytku w trzeciej lub czwartej dekadzie XIII w.

Pozostałości obiektu zbliżonego planem do budowli ze wsi Pobereżża zarejestrowano również na terenie wczesnośredniowiecznego Halicza, a dokładnie na położonym pomiędzy Zalukwą a Ševčenkovem uroczysku

Karpiv Gaj (Ryc. 7). Zachował się on jedynie na poziomie silnie zniszczonych i nieregularnych w swoim przebiegu murów fundamentowych. Zbudowano je z zalanych zaprawą wapienną otoczków i okrzesków powstałych przy obróbce bloków kamiennych, przeznaczonych do wzniesienia ścian budowli. Mury naziemne były ozdobione rzeźbionymi detalami w stylu romańskim, których fragmenty odsłonięto w trakcie prac wykopaliskowych. Pierwotnie średnica budowli wynosiła około 15 m (IOANNISAN 1983: 231–236). Ze sporządzonej w oparciu o badania archeologiczne z lat 80. XIX w. rekonstrukcji planu obiektu wynika, iż był on budowlą wieloboczną (tzw. poligon) o nietypowym rzucie poziomym, rozpisany w oparciu o dwa współśrodkowe kwadraty, zamkniętą od wschodu dużą apsydą (PEŁEŃSKI 1914: 83; ZACHARIEWICZ 1882: tabl. XI, ryc. 21). Odmienny pogląd na ten temat przedstawił O.M. Ioannisân, zdaniem którego były to relikty kolejnego tetrakonchosu. Interpretacja ta została przychylnie przyjęta w środowisku naukowym. Zdaniem badacza obiekt został wzniesiony w połowie lub w 2. połowie XII w. Datowanie to oparte zostało jedynie na kilku mało dystyngtywnych i silnie rozdrobnionych detalach architektonicznych oraz na fragmentach szklawionych, ceramicznych płytek posadzkowych, zdobionych ornamentem reliefowym. Bazując na pierwszej kategorii zabytków stwierdzić można, że świątynia ta raczej nie zalicza się do najstarszych zabytków halickiej szkoły architektonicznej (cerkiew św. Jana w Przemyślu, kamienna świątynia z Dźwinogrodu i halicka cerkiew Przemienienia Pańskiego), przy pozostałościach których nie natrafiono na podobne elementy dekoracyjne. Z powyższego faktu wynika więc, że budowla zapewne została wzniesiona nie wcześniej

niż w połowie XII w. Na podstawie reliefowych płytek posadzkowych, które są niemal identyczne z flizami znalezionymi w ruinach soboru Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w Krylosie (lata pięćdziesiąte XII w.), przyjęto, że świątynia z uroczyska *Karpiv Gaj* powstała równoległe z halicką katedrą lub ewentualnie jest od niej nieznacznie młodsza (IOANNISAN 1983: 236–243; 1988a: 186–187; 1994: 104–107). Nie wiadomo jednak, czy rzeźbione płytki należały do pierwotnego wystroju soboru Bogurodzicy, czy też znalazły się w nim później, podczas jego remontu lub przebudowy. Należy również zaznaczyć, iż flizy tego samego typu odnaleziono także w zlokalizowanym nieopodal katedry zespole pałacowym, użytkowanym zapewne w 2. połowie XII – 1. połowie XIII w. i przy pozostałościach podobnie datowanej drewnianej cerkwi z uroczyska *Hom* w Vasyliwie nad Dniestrem (TOMENČUK 2008a: 29–33, 38, 70, ryc. 25; 2008b: 186–190). Jednak i w tych przypadkach nie mamy pewności, kiedy płytki te znalazły się w wymienionych obiektach. Przyjmując, iż analizowana świątynia rzeczywiście była tetrakonchosem (czego niestety nie możemy być pewni), to wydaje się słuszne, aby datować ją podobnie jak omówioną powyżej budowlę z miejscowości Pobereżża. Należałoby wówczas przyjąć, że domniemany tetrakonchos z uroczyska *Karpiv Gaj* powstał w 1. połowie XIII w., najpewniej przed najazdem mongolskim na Halicz. Być może wskazówką pozwalającą określić *terminus ante quem* wzniesienia świątyni są poważne uszkodzenia fundamentów „apsydy” zachodniej, zaobserwowane w trakcie badań weryfikacyjnych obiektu przeprowadzonych w 1979 r. przez O.M. Ioannisâna. Ustalono wówczas, iż prawdopodobnie były one związane z posadowieniem tej części budowli na niestabilnym zasypisku wcześniejszej jamy, co pomimo zastosowania w tym miejscu znacznie masywniejszej ławy fundamentowej i tak doprowadziło do częściowego zniszczenia świątyni, po którym ją wyremontowano (IOANNISAN 1983: 233–234). Nie jest wykluczone, że czynnikiem który dodatkowo przyczynił się do katastrofy było silne trzęsienie ziemi, jakie nawiedziło południową Ruś w 1230 r. (LOGVIN, TIMOŠUK 1961: 48; IOANNISAN 1986: 106). Z wydarzeniem tym związane są także destrukcje fundamentów i ślady remontu dwunastowiecznej cerkwi Przemienienia Pańskiego, której pozostałości odkryto na położonym nieopodal omawianego zabytku uroczysku *Karpicâ* (IOANNISAN 1986: 106). Jeśli uznać, iż do uszkodzeń świątyni z uroczyska *Karpiv Gaj* rzeczywiście doszło w trakcie trzęsienia ziemi, to moment jej wzniesienia należałoby umieścić w czasie przed 1230 r., natomiast przeprowadzone później prace remontowe – w latach 30. XIII w. Reasumując, wydaje się najbardziej prawdopodobne, iż budowla ta została zbudowana w ciągu trzech pierwszych dekad XIII stulecia, lecz ze względu na słaby stan zachowania obiektu i dużą hipotetyczność związanych z nim interpretacji wydaje się słuszne, aby datować go ostrożnie, a mianowicie na okres od połowy XII do końca czwartej dekady XIII w.

Ryc. 8. Plan cerkwi kamiennej w Vasyliwie (wg IOANNISAN 1988b: 57, ryc. 2).

Fig. 8. Plan of a stone Orthodox Church in Vasyliv.

Oprócz świątyni na planie centralnym, w pierwszych dziesięcioleciach XIII wieku na Rusi Halickiej w dalszym ciągu wznoszono także cerkwie wzorowane na bizantyńskich kościołach krzyżowo-kopułowych, typowe dla wczesnośredniowiecznej architektury ruskiej. Jedną z nich odkryto na terenie północnej Bukowiny, w położonej nad Dniestrem miejscowości Vasyliv (rejon zastawniański w obwodzie czerniowieckim). Podobnie jak podhalicka cerkiew pod wezwaniem św. Pantelejmona, również i ona zaliczała się do świątyni czterofilarowych z trzema apsydami, nieposiadających narteksu (Ryc. 8). Jej całkowite wymiary wynosiły 21,2×13,6 m. Zgodnie z kanonami halickiej szkoły architektonicznej jej mury naziemne wzniesiono ze starannie opracowanych bloków kamiennych. Do najciekawszych aspektów tej budowli należą niewątpliwie dodatkowe, prostokątne występy filarów, skierowane w stronę przestrzeni podkopułowej, system podłużnych i poprzecznych ław fundamentowych usytuowanych wewnątrz korpusu nawowego (tzw. fundamenty taśmowe), silnie wyodrębnione pilastry wewnętrzne, bardzo wąskie nawy boczne oraz wyraźnie wydłużony, prostokątny w kształcie zarys planu. Dwie pierwsze z tych cech znane są nam już z cerkwi św. Pantelejmona. Zdaniem O.M. Ioannisâna pozwala to przypuszczać, iż omawiana świątynia była częściowo wzorowana na budowli ze wsi Ševčenkove i została wzniesiona niedługo po niej, zapewne w pierwszej ćwierci XIII w. Za elementy nowatorskie, które świątynia z Vasyliwa wniosła do budownictwa południowo-zachodniej Rusi, uznać należy dość wąski, wydłużony korpus nawowy i masywne pilastry ścian wewnętrznych. Wydaje się bardzo prawdopodobne, iż rozwiązania te, wraz z dodatkowymi występami filarów podkopułowych, zastosowano w celu zwiększenia wysokości świątyni i nadaniu jej smukłej, strzelistej sylwetki, bardzo charakterystycznej dla cerkwi ruskich z końca XII – 1. połowy XIII w. Należy zaznaczyć, że podobnie jak w przypadku

domniemanego tetrakonchosu z halickiego uroczyska *Karpiv Gaj*, także w tym przypadku zaobserwowano poważne uszkodzenia fundamentów, które zostały zinterpretowane przez G.N. Logvina i B.A. Timośuka jako skutek trzęsienia ziemi z 1127 lub 1230 r. W celu wzmocnienia ścian naruszonej przez kataklizm świątyni, w pobliżu powstałego pęknięcia muru fundamentowego (południowo-wschodni narożnik budowli), dobudowano masywną przyporę. Przy obecnym stanie wiedzy na temat rozwoju architektury sakralnej Rusi Halickiej należy wykluczyć możliwość uszkodzenia świątyni podczas trzęsienia z 1. połowy XII w. Natomiast przyjęcie hipotezy, iż pęknięcia powstały w 1230 r., potwierdziłoby przypuszczenie O.M. Ioannisana o wzniesieniu budowli przed początkiem czwartej dekady XIII stulecia (LOGVIN, TIMOŠUK 1961: 37–50; IOANNISAN 1988b: 52–53).

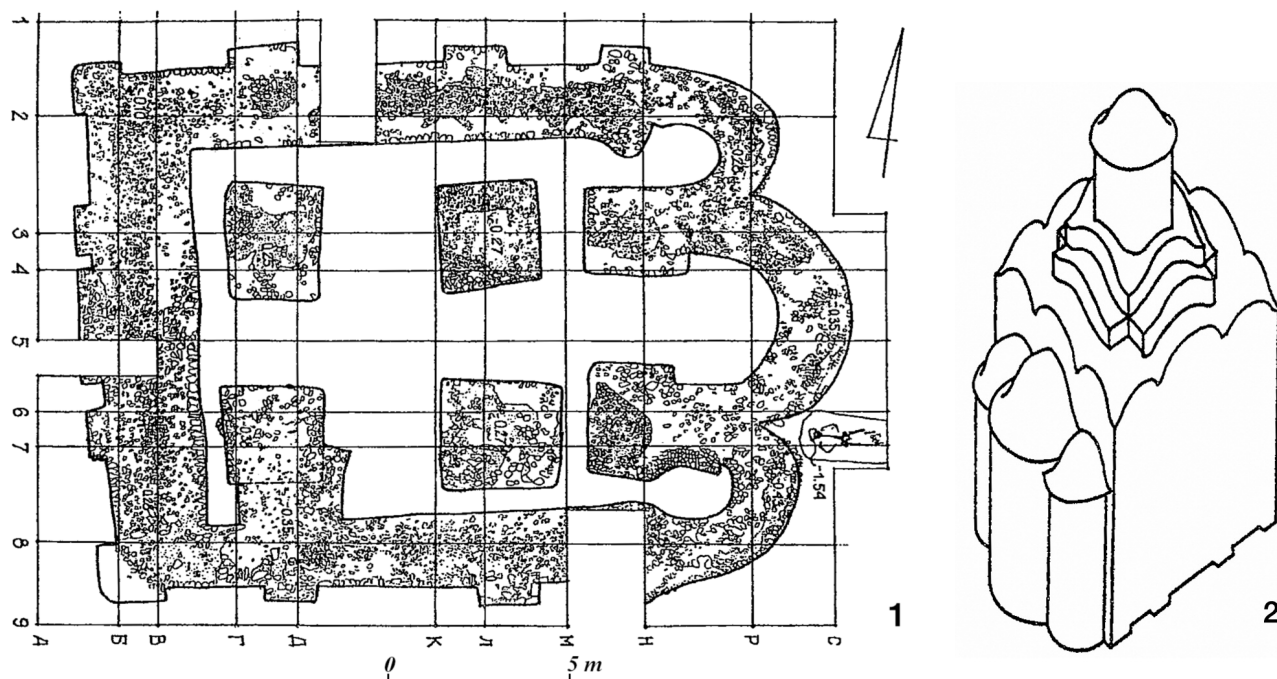
Dążenie do monumentalizmu widoczne jest także w architekturze stołecznego Halicza. Prawdopodobnie w 1. połowie XIII w. powstała świątynia, relikty której zarejestrowano na uroczysku *Kirilivka*⁵ położonym na zachód od wsi Zalukva, pod lasem *Dibrova* (Ryc. 9:1). Jak można wnioskować na podstawie toponimu określającego miejsca odkrycia cerkwi, nosiła ona wezwanie św. św. Cyryla i Metodego lub św. Cyryla Aleksandryjskiego (PELEŃSKI 1914: 76; LUKOMS'KIJ 2008: 372). Podobnie jak świątynię z Ševčenkove i Vasyliwa, była to budowla trójnawowa z trzema usytuowanymi od wschodu apsydami, czterema filarami podkopułowymi oraz bez przylegającego od zachodu narteksu. Jej całkowite wymiary wynosiły 15,15 × 20,2 m. Bardzo masywne, dochodzące do 2,5 m szerokości, mury fundamentowe świątyni zostały starannie wykonane z układanych warstwami kamieni rzecznych, które w dolnych partiach spojono żółtą gliną, a w górnych – zaprawą wapienną, schudzoną piaskiem, szamotem i popiołem z drobnymi węglami drzewnymi. W najwyższych partiach fundamentów zarejestrowano również okrzeski kamienne, noszące ślady narzędzi kamieniarskich. Zapewne były one wykorzystanym wtórnie materiałem odpadkowym, powstałym przy obróbce ciosów, z których wzniesiono wyższe partie świątyni. Na fragmenty kamieni wapiennych o opracowanych powierzchniach, pochodzących z murów naziemnych, natrafiano także wokół relikwów cerkwi. Odkryto również kilkadziesiąt fragmentów detali architektonicznych, w tym jeden (pochodzący z badań L. Ławreckiego i I. Szaraniewicza z lat 1882–1885) zdobiony dekoracją reliefową w formie stylizowanych liści, co sugeruje, że cerkiew posiadała podobną dekorację architektoniczną jak pozostałe zabytki wczesnośredniowiecznego budownictwa monumentalne-

go ziemi halickiej (ZACHARIEWICZ 1882: 187–188; PELEŃSKI 1914: 74–76; LUKOMS'KIJ 1998: 599–600).

Najciekawszą cechą świątyni z uroczyska *Kirilivka*, wyróżniającą ją na tle architektury sakralnej południowo-zachodniej Rusi, są jednak bardzo masywne mury fundamentowe, założone w miejscach połączeń apsydy centralnej z bocznymi. Zdaniem Ū.V. Lukoms'kiego, który w latach 1982–1984 przeprowadził badania weryfikacyjne cerkwi, fundamenty te były podstawą dla dodatkowej pary filarów umieszczonej bezpośrednio przed częścią ołtarzową, zastosowanie której nieznacznie wydłużyło plan świątyni w jej partii wschodniej. Rozwiązanie to zbliża budowlę do tzw. „świątyń wieżopodobnych” występujących w architekturze ruskiej pod koniec XII i na początku XIII w. (LUKOMS'KIJ 1998: 604; 2008: 371–372). Cechowały się one monumentalną, spiętrzoną bryłą i znaczną wysokością (Ryc. 9:2). Poniżej tamburu kopuły często ozdabiano je niewielkimi, niekiedy ostro profilowanymi od góry, ślepyimi łukami (tzw. *kokoszniki*), które w przeciwieństwie do zakomar nie pełniły funkcji konstrukcyjnych, lecz były elementem czysto dekoracyjnym. Według P.A. Rappoportta cerkwie takie dowodzą, iż w 2. połowie XII stulecia miejscowi architekci zaczęli odchodzić od sztywnych, zaadaptowanych bezpośrednio z Bizancjum kanonów architektonicznych i coraz częściej szukali nowych rozwiązań stylistycznych oraz konstrukcyjnych, co w konsekwencji zapoczątkowało proces formowania się cech lokalnych w ruskim, monumentalnym budownictwie sakralnym (RAPPOPORT 1986: 84–86, 111–130). Za dużą wysokością cerkwi spod Dibrovu, oprócz dodatkowej pary podpór w części wschodniej, przemawiają również silnie zaznaczone pilastry, bardzo szerokie fundamenty ścian i masywne podstawy filarów podkopułowych. Za zabytki budownictwa ruskiego najbardziej zbliżone do omawianej budowli uznać można zarówno świątynie, przed których częścią ołtarzową znajdowała się oddzielna, trzecia para podpór, jak i te, gdzie rzeczony elementy konstrukcyjne były połączone z węzłami apsyd krótkimi ściankami lub wręcz były w nie wbudowane (Ryc. 10). Najwięcej przykładów tego typu świątyń znanych jest z architektury Smoleńska. Spośród nich wymienić można cerkiew św. Michała Archaniola (lata 80.–90. XII w.), sobory monasterów Trójcy Świętej (koniec XII w.) i Przemienienia Pańskiego (około przełomu XII i XIII w.), cerkiew nad Małą Raczewką (koniec XII w.), u ujścia rzeki Czuriłowki (koniec XII – początek XIII w.) i św. Paraskewy Piatnicy (przełom XII i XIII – pierwsza tercja XIII w.). Znane są one również z terenu Połocka, gdzie na uwagę zasługuje „Duży Sobór” monasteru Bielczyckiego (1. połowa XII w.) i cerkiew

⁵ W literaturze przedmiotu świątynia funkcjonuje również jako cerkiew „nad Boršovom” i „nad Bidunom” (KUBICA 1996: 146;

LUKOMS'KIJ 1998: 598).

Ryc. 9. Cerkiew z uroczyska *Kirilivka* koło wsi Zalukva: 1 – plan fundamentów obiektu; 2 – schematyczna rekonstrukcja bryły cerkwi (wg LUKOMSK'J 1998: 597, 605, ryc. 2, 7).

Fig. 9. Orthodox Church from the site *Kirilivka* near Zalukva village: 1 – foundation plan, 2 – schematic reconstruction of the church's form.

„na dziedzińcu” (lata 60.–80. XII w.). Świątynie z dodatkową parą filarów przed częścią ołtarzową występują również w architekturze Grodna, gdzie reprezentowane są przez wzniesione w ostatniej tercji XII stulecia cerkwie św. św. Borysa i Gleba, tzw. „Dolną” oraz Przenajświętszej Bogurodzicy. Spośród pozostałych świątyń ruskich wymienić zaś można: cerkwie św. Bazylego w Owruczu (lata 90. XII w.) i Włodzimierzu Wołyńskim (2. połowa XII – początek XIII w.), św. Paraskewy Piatnicy w Czernihowie (początek XIII w.) oraz Nowogrodzie Wielkim (1207 r.), św. Michała Archanioła w Niżnym Nowogrodzie (1227 r.), a także murowaną świątynię odkrytą w Wołkowysku (2. połowa XII w.) (RAPPOPORT 1982: 44–45, 61, 69–70, 81–85, 88, 90–91, 94, 98, 102–104, 106, 110–111, 123–127, 129, 131, ryc. 28, tabl. 7:40,62,175,179,180, 8:184, 9:88, 10:195, 11:162,168, 13:132,136,137,139,146,154, 15:103; 1986: 128–132). Należy jednak zaznaczyć, iż żadna z wymienionych powyżej świątyń nie stanowi pod względem planu bezpośredniej analogii dla analizowanego obiektu. Wiele z nich posiada dobudowane od północy, południa i zachodu kwadratowe przedsionki (tzw. *prityvory*), a ich apsydy boczne nie są od zewnątrz półkoliste, lecz zamknięte prosto. Różnice widoczne są także w stylistyce pilastrów,

zarysie podpór wewnętrznych, czy ogólnych proporcjach świątyni. Brak wyraźnej standaryzacji planów cerkwi ruskich z końca XII i początków XIII w. wynika zapewne z faktu, iż w owym czasie na terenie państwa Rurykowiczów działało wiele samodzielnych strzech budowlanych, wywodzących się z różnych szkół architektonicznych i dość swobodnie przetwarzających wypracowane już wcześniej wzorce. W znaczący sposób utrudnia to wskazanie kierunku, z którego dotarli do Halicza budowniczowie świątyni nowego typu, reprezentowanego przez cerkiew z uroczyska *Kirilivka*.

Według Ū.V. Lukomsk'kiego omawianą budowlę datować należy na 1. połowę XIII w., czemu nie przeczą wyniki analizy planu cerkwi i zastosowanych przy jej wznoszeniu technik budowlanych (LUKOMSK'J 1998: 604–605). Można wysunąć nawet przypuszczenie, iż świątynię wzniesiono tuż przed katastrofalnym najazdem mongolskim z początku lat 40. XIII stulecia, po którym prawdopodobnie przestała ona funkcjonować. Wydaje się bowiem, iż budowla była użytkowana przez bardzo krótki czas, o czym świadczą znikoma miąższość otaczających jej relikty nawarstwień kulturowych oraz fakt, iż na przylegającym do świątyni cmentarzysku przycerkiewnym odkryto tylko jeden pochówek⁶. Znajdował się on w pobliżu miejsca styku apsydy

⁶ Życzliwa informacja od Ū.V. Lukomsk'kiego, za którą serdecznie dziękuję.

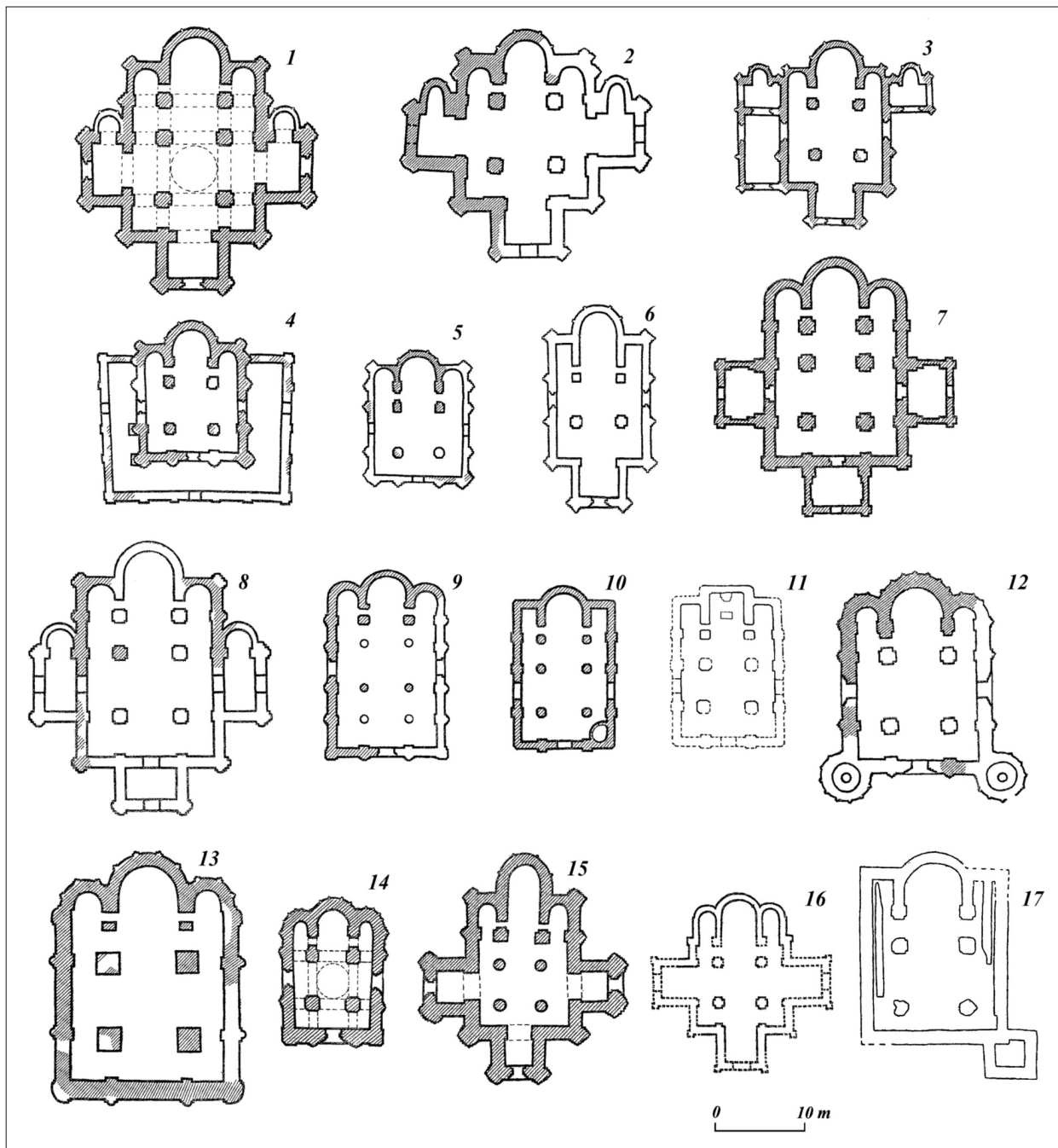
centralnej z południową. Ze względu na słaby stan zachowania kości nie udało się ustalić wieku i płci zmarłego, jednakże umieszczenie pod jego głową i stopami nieobrobionych płyt margla, zdaniem badaczy z Ukrainy, może świadczyć, iż należał on do stanu zakonnego. Byłoby to potwierdzeniem przypuszczenia J. Peleńskiego, iż cerkiew pod *Dibrovą* funkcjonowała na potrzeby ruskiego monasteru. Ponadto, jeśli przyjąłbyśmy hipotezę Ū.V. Lukom'skiego, iż zaobserwowane w trakcie badań wykopaliskowych pęknięcia fundamentów cerkwi mogą być związane z wielokrotnie wspomnianym już trzęsieniem ziemi z 1230 r., to omawiana cerkiew musiałaby powstać przed tą datą (PELEŃSKI 1914: 76; LUKOM'SKIJ 1998: 603; TOMENČUK 2008a: 105–106). W takim razie wydaje się, iż budowlę tę wzniesiono w latach 20. XIII w. (najbardziej prawdopodobny jest okres między 1221 a 1227 r.), kiedy Halicz wyzwolony został spod okupacji węgiersko-polskiej, a władzę w nim sprawował wcześniejszy książę torzeski, toropecki i nowogrodzki – Mściśław II Udały (LK: tabl. 8; BOGUSLAWSKIJ 2001: 768–769). Za jego sprawą w grodzie pojawić się mógł budowniczy pracujący wcześniej na terenie północno-zachodniej Rusi (np. w ziemi smoleńskiej lub w Nowogrodzie Wielkim), skąd znane są przykłady świątyń, wśród których Ū.V. Lukom'skij doszukuje się najbliższych analogii dla budowli z uroczyska *Kirilivka* (LUKOM'SKIJ 1998: 601, ryc. 4). Nie można jednak wykluczyć możliwości, iż idea budowy cerkwi o spiętrzonej, pnącej się ku niebu bryle dotarła do Halicza z innych terenów państwa Rurykowiczów, gdyż budowle takie wznoszono na niemal całym terytorium Rusi Kijowskiej.

Hipotezę o powstaniu cerkwi pod *Dibrovą* w I. połowie XIII w. zdają się również potwierdzać fundamenty kolejnej świątyni, odkryte przez Ū.V. Lukom'skiego na uroczysku *Carinka* w Krylosie. Zalegały one powyżej pozostałości starszej, zniszczonej przez pożar cerkwi drewnianej, wzniesionej na planie krzyża greckiego (MOGITIČ 1999: 4–5, 10, ryc. 15; TOMENČUK 2006: 40–41; LUKOM'SKIJ 2008: 374–375, ryc. 17). Zdaniem odkrywcy młodsza budowla sakralna nigdy nie została ukończona. Świadczą o tym niedokończone mury fundamentowe jej części zachodniej, a także brak podstaw filarów podkopiulowych, reliktyw posadzki oraz warstwy budowlanej związanej ze wznoszeniem ścian cerkwi. Jak można przypuszczać na podstawie zarejestrowanych reliktyw, budowla miała być cerkwią trójapsydową o wymiarach ok. 20×15 m. Zapewne planowano wzniesienie czterech filarów podkopiulowych,

gdyż bez podpór wewnętrznych budynek tej wielkości prawie na pewno nie mógłby funkcjonować⁷. Duża szerokość fundamentów części wschodniej budowli wskazuje, iż mogłaby ona posiadać znaczną wysokość. Podobnie jak w przypadku cerkwi z uroczyska *Kirilivka*, wykonano je z otoczków i fragmentów wapienia, które w części dolnej spojono gliną, w górnej zaś zaprawą wapienną, schudzoną piaskiem, popiołem zawierającym kawałki węgla drzewnych i drobnym żwirem. Były one stabilizowane przez wbite w dno rowów osikowe kolki, przykryte warstwą wiórów i kory, co nie znajduje analogii w budownictwie południowo-zachodniej Rusi. Ze względu na fakt, iż również proporcje nieukończonej cerkwi zbliżają ją do budowli odsłoniętej pod *Dibrovą*, Ū.V. Lukom'skij wysunął bardzo prawdopodobną hipotezę, iż oba obiekty pochodzą mniej więcej z tego samego okresu, a przerwanie budowy świątyni z uroczyska *Carinka* mogło być związane z najazdem mongolskim w 1241 r. (LUKOM'SKIJ 2008: 375). Bazując na tych ustaleniach należy przypuszczać, iż prace przy kopaniu rowów fundamentowych podjęto pod koniec czwartej dekady XIII w., a wykonanie robót budowlanych zlecono tej samej ekipie rzemieślników, którzy wzniesli cerkiew „wieżopodobną” na *Kirilivce*. Jest również bardzo prawdopodobne, iż obydwie świątynie miały powstać według podobnego, choć nie identycznego planu. Ze względu na fakt, iż fundamentów cerkwi z uroczyska *Carinka* nie ukończono, nie wiemy, czy miała ona posiadać dodatkową, trzecią parę filarów umieszczoną bezpośrednio przed częścią ołtarzową. W momencie przerwania prac nie rozpoczęto nawet kopania rowów, choć wykonano już fundamenty połączeń pomiędzy apsydami, które nie przybrały jednak rozbudowanej, masywnej formy. Mogłoby to sugerować, że nie planowano wzniesienia w części ołtarzowej dodatkowych elementów podporowych. Nie można jednak wykluczyć, iż fundamenty pod dodatkową parę filarów zamierzano założyć później, wraz z podstawami podpór podkopiulowych, co nie odpowiadałoby jednak kolejności, w jakiej – według Ū.V. Lukom'skiego – wznoszono kolejne części murów fundamentowych cerkwi pod *Dibrovą*. Tam bowiem zbudowano je razem z partiami wziemnymi apsyd, po wcześniejszym ułożeniu stóp filarów podkopiulowych (LUKOM'SKIJ 1998: 600, ryc. 3). Ponadto z planu pozostałości świątyni wynika, że szerokości naw bocznych i centralnej miały być w niej bardziej do siebie zbliżone, niż w cerkwi z uroczyska *Kirilivka*, gdzie stosunek tych wymiarów wynosił 1:2 (LUKOM'SKIJ 1998: 604–605, ryc. 6; 2008: 375, ryc. 17).

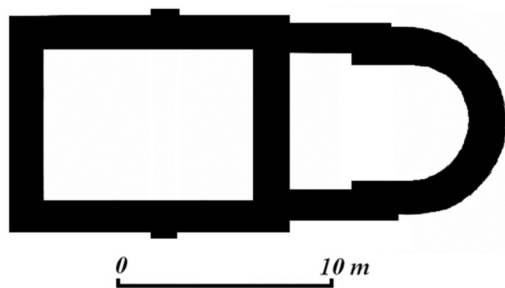
⁷ Z terenu Rusi Kijowskiej znana jest tylko jedna wczesnośredniowieczna świątynia trójapsydowa, nieposiadająca filarów podkopiulowych. Jest to cerkiew „bezfilarowa” odkryta na smoleńskim dziedzińcu, datowana na połowę XII w. Była ona znacznie

mniejsza od nieukończonej cerkwi z uroczyska *Carinka*. Jej wymiary wynosiły bowiem 16,75×11,2 m (RAPPOPORT 1982: 89–90, 128, tabl. 12:150).

Ryc. 10. Plany wybranych świątyń ruskich: 1 – Smoleńsk, cerkiew św. Michała Archanioła; 2 – Smoleńsk, sobór monasterów Trójcy Świętej; 3 – Smoleńsk, sobór monasteru Przemienienia Pańskiego; 4 – Smoleńsk, cerkiew nad Małą Raczewką; 5 – Smoleńsk, cerkiew u ujścia rzeki Czuriłowki; 6 – Smoleńsk, cerkiew św. Paraskewy Piatnicy; 7 – Połock, „Duży Sobór” monasteru Bielczyckiego; 8 – Połock, cerkiew „na dziedzińcu”; 9 – Grodno, cerkiew św. św. Borysa i Gleba; 10 – Grodno, cerkiew „Dolna”; 11 – Grodno, cerkiew Bogurodzicy; 12 – Owruć, cerkiew św. Bazylego; 13 – Włodzimierz Wołyński, starsza cerkiew św. Bazylego; 14 – Czernihów, cerkiew św. Paraskewy Piatnicy; 15 – Nowogród Wielki, cerkiew św. Paraskewy Piatnicy; 16 – Niżny Nowogród, cerkiew św. Michała Archanioła; 17 – Wołkowysk, cerkiew murowana (wg RAPPOPORT 1982: 103, 123–125, 127, 129, 131, ryc. 28, tabl. 7:40,62,175,179,180, 8:184, 9:88, 11:162,168, 13:132,136,137,139,146,154, 15:103).

Fig. 10. Plans of selected Ruthenian temples: 1 – Smolensk, St. Michael the Archangel Orthodox Church; 2 – Smolensk, sobor of the Holy Trinity monasteries; 3 – Smolensk, sobor of the Transfiguration monasteries; 4 – Smolensk, Mala Rachivka Orthodox Church; 5 – Smolensk, Orthodox Church at the mouth of the Churilovka River; 6 – Smolensk, St. Paraskeva Orthodox Church; 7 – Polotsk, the Grand Sobor of the Bielshytski monastery; 8 – Polotsk, Orthodox Church 'on the courtyard'; 9 – Grodno, St. Boris and Gleb Orthodox Church; 10 – Grodno, 'lower' church; 11 – Grodno, Mother of God Orthodox Church; 12 – Ovruch, St. Basil Orthodox Church; 13 – Volodymir-Volynskiy, older St. Basil Orthodox Church; 14 – Chernihiv, St. Paraskeva Orthodox Church; 15 – Veliky Novgorod, St. Paraskeva Orthodox Church; 16 – Nizhny Novgorod, St. Michael the Archangel Orthodox Church; 17 – Vawkavysk, brick-built Orthodox Church.

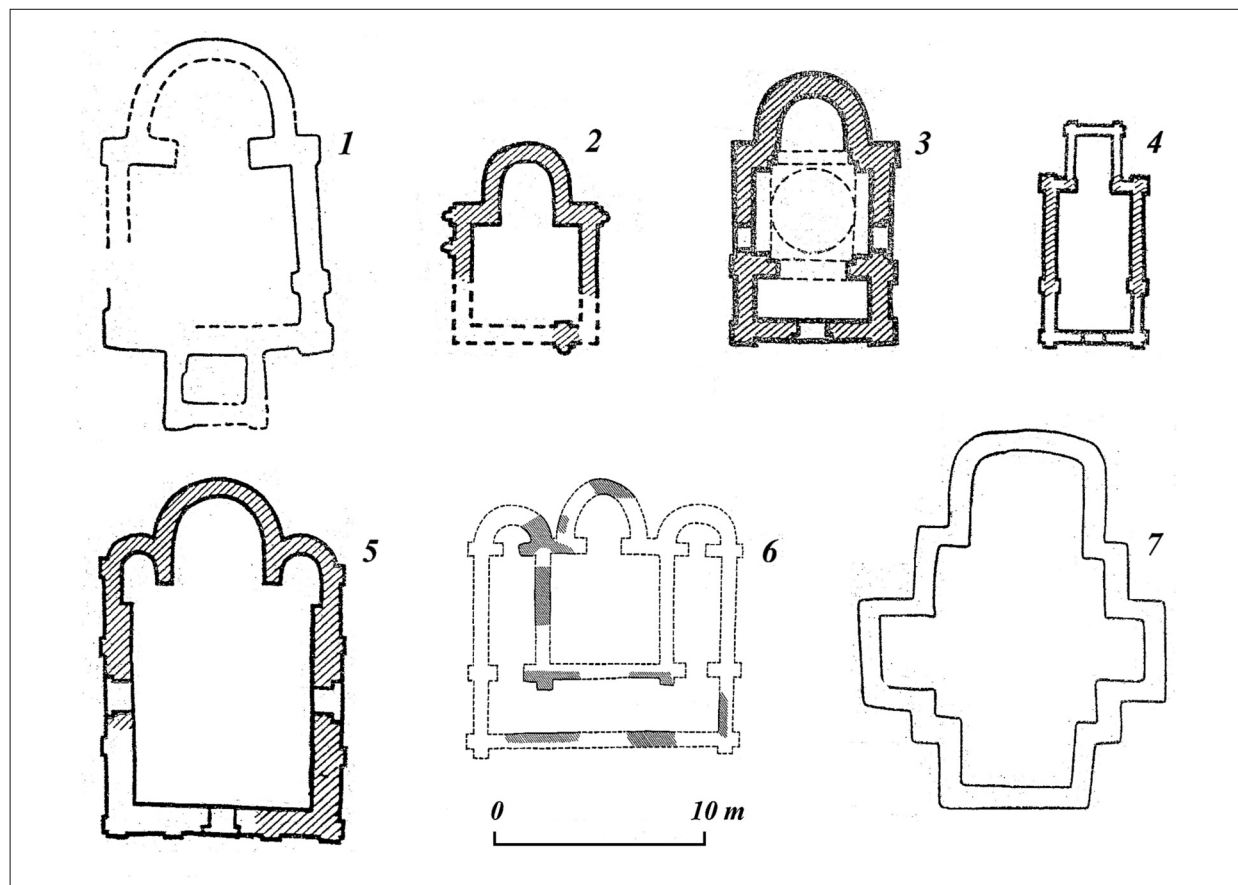

Ryc. 11. Plan świątyni Zwiastowania Pańskiego z uroczyska *Cerkvis'ka* we wsi Krylos (wg KUBICA 1996: 142, ryc. 12).

Fig. 11. Plan of the Annunciation temple from the site *Cerkvis'ka* in the Krylos village.

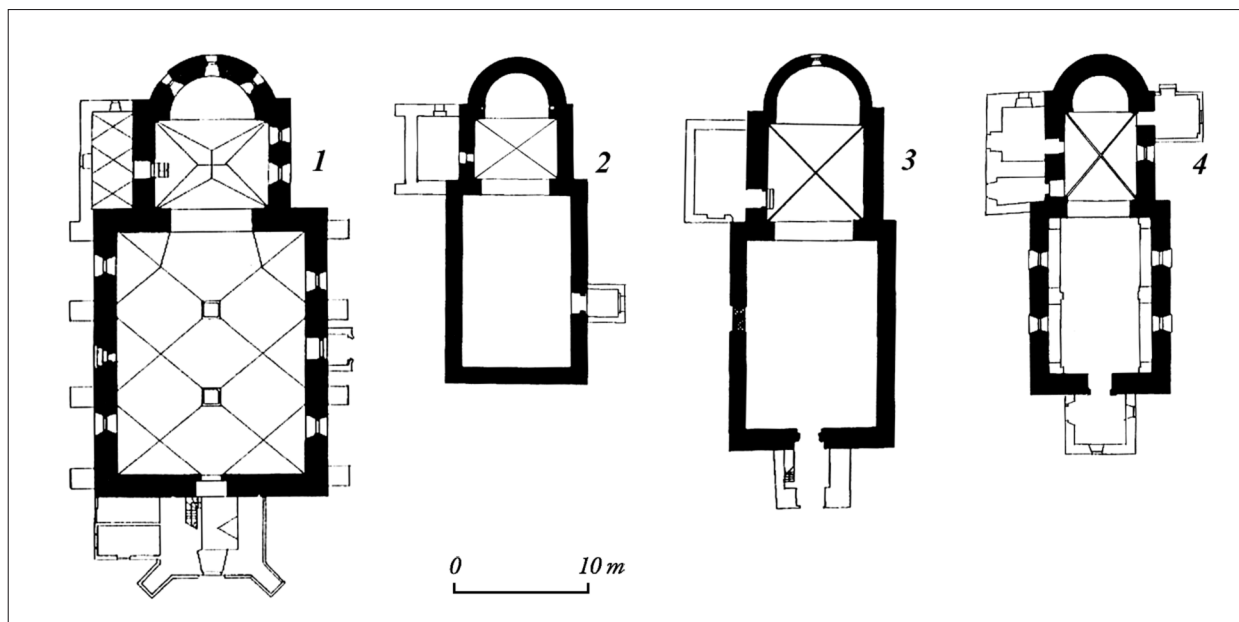
Z terenu wczesnośredniowiecznego Halicza znane są relikty jeszcze jednej świątyni murowanej, pochodzącej sprzed najazdu mongolskiego, zapewne z 1. połowy XIII stulecia. Jej relikty odkryto na uroczysku *Cerkvis'ka* we wsi Krylos (Ryc. 11). Jak potwierdza miejscowa tradycja i do-

kument z XV w., nosiła ona wezwanie Zwiastowania Pańskiego (RAPPOPORT 1982: 109; KUBICA 1996: 142–143). Świątynia została wzniesiona na pozostałościach zniszczonego przez pożar obiektu sakralnego z 2. połowy XII w. (TOMENČUK 2004: 11–13, ryc. 7:2; LUKOMSKIJ 2008: 370). Młodsza, murowana świątynia składała się z prostokątnej, pojedynczej nawy i krótkiego prezbiterium zamkniętego od wschodu półkolistą apsydą. Wymiary obiektu wynosiły w przybliżeniu 23 × 11 m. Mury fundamentowe wykonano z kamieni rzecznych, związanych zaprawą wapienno-piaskową dobrej jakości. W ich górnej części zastosowano wążek kłosowy (*opus spicatum*). Przy pozostałościach budowli odkryto kamienne detale architektoniczne, w tym walki archiwołty portalu, zdobione dekoracją reliefową w postaci rozet otoczonych falistymi wiciami, i fragment rzeźby przedstawiającej łeb zwierzęcia. Zarejestrowano również pozostałości zachowanej *in situ* posadzki ze szklonych płytek ceramicznych, kawałki stopionej miedzi

Ryc. 12. Przykłady planów ruskich cerkwi „bezfilarowych”: 1 – Perejasław Chmielnicki, cerkiew przy ul. Radzieckiej; 2 – Perejasław Chmielnicki, świątynia „bezfilarowa” spod cerkwi Zaśnięcia Bogurodzicy; 3 – Czernichów, cerkiew św. Proroka Eliasza; 4 – Połock, cerkiew św. Paraskewy Piatnicy; 5 – Smoleńsk, cerkiew „bezfilarowa” na dziedzińcu; 6 – Fedorivka, nieukończona świątynia z uroczyska *Staraâ Kafedra*; 7 – Nikitino, cerkiew murowana (wg RAPPOPORT 1977: 263, ryc. 9; 1982: 122–124, 127–128, tabl. 6:64, 7:72, 8:48,49, 11:170, 12:150).

Fig. 12. Examples of plans of Ruthenian Orthodox churches without pillars: 1 – Pereiaslav-Khmelnytskyi, Orthodox Church at Radziecka Street; 2 – Pereiaslav-Khmelnytskyi, a temple without pillars beneath the Dormition of the Mother of God Orthodox Church; 3 – Chernihiv, St. Prophet Elijah Orthodox Church; 4 – Polotsk, St. Paraskeva Orthodox Church; 5 – Smolensk, courtyard Orthodox Church without pillars; 6 – Fedorivka, unfinished temple in the site *Staraâ Kafedra*; 7 – Nikitino, brick-built Orthodox Church.

Ryc. 13. Przykłady XIII-wiecznych, jednonawowych kościołów parafialnych z terenu dzisiejszych ziem polskich: 1 – Raciborowice, kościół św. Michała; 2 – Proszków, kościół św. Anny; 3 – Pastuchów, kościół św. Barbary; 4 – Trójca, kościół św. św. Piotra i Pawła (wg ŚWIECHOWSKI 2009: 359, 390, 395, 529).

Fig. 13. Examples of the 13th-c. single-nave parish churches from modern-day Poland: 1 – Raciborowice, St. Michael's Church; 2 – Proszków, St. Anne's Church; 3 – Pastuchów, St. Barbara's Church; 4 – Trójca, St. Peter and Paul's Church.

(być może z pokrycia dachowego) i nagromadzenie kolorowych szkielek okiennych pochodzących prawdopodobnie ze zdobiących okna świątyni witraży (PELEŃSKI 1914: 78–80, ryc. 50–51; IOANNISAN 1988B: 56; KUBICA 1996: 142–43; LUKOMSKIJ 2008: 370).

Plan budowli z uroczyska *Cerkvis'ka* nie ma dobrych analogii we wczesnośredniowiecznej architekturze ruskiej, w której świątynie nieposiadające filarów podkolumnowych występują dość rzadko (Ryc. 12). Wśród nich wymienić należy: cerkiew odkrytą przy ul. Radzieckiej (koniec XI w.) i starszą świątynię pod cerkwią Zaśnięcia Bogurodzicy (koniec XI w.) w Perejasławiu Chmielnickim, cerkiew św. Proroka Eliasza w Czernihowie (2. połowa XI–XII w.), cerkiew św. Paraskewy Piatnicy w Połocku (XII w.), tzw. cerkiew „bezfilarową” ze smoleńskiego dziedzica (połowa XII w.), nieukończoną świątynię z uroczyska *Staraà Kafedra* w Fedorivce pod Włodzimierzem Wołyńskim (początek 2. połowy XII w.) oraz świątynię z Nikitina koło Starogo Riazania (koniec XII – początek XIII w.) (RAPPOPORT 1982: 35, 46–47, 50, 72, 89–90, 99, 106–107, 122–124, 127–128, tabl. 6:64, 7:72, 8:48,49,185a, 11:170, 12:150). Budowle te znacząco różnią się jednak pod względem planu od świątyni Zwiastowania w Krylosie. Nawa budowli z Fedorivki z trzech stron otoczona jest tzw. galeriami, a ponadto, podobnie jak cerkiew „bezfilarową” ze Smoleńska, zamknięto ją od wschodu nie jedną, lecz aż trzema apsydami. Budowlę sakralną z Nikitina zaopatrzone w przylegające od północy, południa i zachodu przedsionki (*pritvory*), dzięki którym jej plan uzyskał zarys zbliżony do krzyża greckiego. Dodatkowo jej część ołtarzowa nie była

zamknięta półkoliście, lecz zasadniczo miała formę prostokąta z dwoma zaokrąglonymi narożnikami. Część wschodnia połockiej cerkwi św. Paraskewy Piatnicy w ogóle nie posiadała apsydy, gdyż była zakończona prostą ścianką. Budowle „bezfilarowe” z Perejasławia Chmielnickiego i Czernihowa również nie stanowią wiernych analogii dla obiektu z uroczyska *Cerkvis'ka*. Co prawda zostały one zamknięte od wschodu apsydami, jednakże nie posiadały prostokątnej części prezbiterialnej, która w budowli z Krylosu oddzielała nawę od apsydy. Ponadto perejasławska świątynia odkryta przy ul. Radzieckiej była zaopatrzona od zachodu w prostokątny przedsionek, a cerkiew św. Proroka Eliasza w Czernihowie miała wyraźnie wydzielony narteks. Na koniec zauważyć należy, że także proporcje i rozmiary wszystkich przedstawionych tu cerkwi „bezfilarowych” w istotny sposób odróżniają je od podhalickiej świątyni Zwiastowania Pańskiego.

Powyższe fakty uprawniają do zaliczenia analizowanej budowli do zabytków środkowoeuropejskiej architektury romańskiej, w której świątynie składające się z jednej, prostokątnej nawy i prezbiterium zamkniętego półkolistą apsydą były niezwykle popularne. Bardzo duże podobieństwo do budowli z uroczyska *Cerkvis'ka* przedstawiają kościoły jednonawowe z terenów dzisiejszych ziem polskich, których większość datowana jest na 1. połowę lub połowę XIII stulecia (Ryc. 13). Wśród nich za najbliższe analogie dla omawianego zabytku uznać należy kościoły w Wiślicy (najstarsza świątynia pod kolegiatą datowana na połowę XII w.), Kościelnej Wsi (koniec XII – 1. połowa XIII w.), Raciborowicach (1. połowa XIII w.), Proszkowie

(1. połowa XIII w.), Sędziszowej (1. połowa XIII w.), Środzie Śląskiej (około 1230 r.), Pastuchowie (połowa XIII w.) i Trójcy (połowa XIII w.) (LUKOMS'KIJ 2008: 370–371; ŚWIECHOWSKI 2009: 203–204, 358–360, 390–391, 395–397, 418–424, 439–441, 517–521, 529, 612–619). Wydaje się więc bardzo prawdopodobne, iż halicka świątynia pod wezwaniem Zwiastowania Pańskiego została wzniesiona przez budowniczych przybyłych na Ruś Czerwoną z terenu Europy Środkowej, co zapewne miało miejsce w 1. połowie XIII w. Związek budowli z kręgiem kultury łacińskiej, oprócz planu, zdają się również potwierdzać zastosowane przy jej budowie materiały i techniki budowlane (w tym wątek *opus spicatum*) oraz odkryte przy jej relikwach kolorowe szkła okienne, będące najpewniej pozostałościami witraży. Zdaniem O.M. Ioannisâna budowla ta powstała w latach 1215–1219, w czasie gdy Halicz znajdował się pod kontrolą wojsk polskich i węgierskich (IOANNISÂN 1988b: 56; 1996: 169). Hipoteza ta wydaje się dość prawdopodobna. Ze źródeł pisanych wynika bowiem, iż dochodziło wówczas do prześladowań ludności prawosławnej, polegających na przymusowej jej katolicyzacji poprzez odbieranie świątyń czy zastępowanie księży ruskich – łacińskimi. Być może z tymi tragicznymi wydarzeniami związany był pożar wcześniejszej, drewnianej budowli sakralnej z uroczyska *Cerkvis'ka*, na miejscu której wzniesiono później świątynię mogącą pełnić (przynajmniej początkowo) funkcję kościoła dla przebywających w Haliczu katolików (IOANNISÂN 1996: 169; TOMENČUK 2006: 49–51).

Z okresu bezpośrednio poprzedzającego najazd mongolski na Ruś, z ziemi halickiej znanych jest więc obecnie 8 zabytków monumentalnej architektury sakralnej (w tym jeden nigdy nieukończony). Znajdują się wśród nich zarówno świątynie trójnawowe z czterema filarami i trzema apsydami, stanowiące bezpośrednią kontynuację tradycji dwunastowiecznego budownictwa halickiego, jak i nieznanie wcześniej na tym obszarze tetrakonchosy (jeden hipotetyczny), budowla z pojedynczą, prostokątną nawą i rotundą z przylegającym od zachodu przedsionkiem, który pierwotnie był zapewne zwieńczony dwu- lub trzykondygnacyjną wieżą. W przypadku tradycyjnych dla architektury ruskiej świątyń czterofilarowych widoczne są pewne innowacje, jak na przykład dodatkowe występy filarów podkopułowych, wydłużenie się planu cerkwi nas osi wschód-zachód, czy masywne, wyraźnie wysunięte w stronę nawy węzły apsyd. Podobnie jak w XII w., także i w pierwszych czterech dekadach XIII stulecia w architekturze murowanej Rusi Halickiej widoczne są wyraźne wpływy środkowoeuropejskie, jednakże w tym okresie ulegają one jeszcze większej intensyfikacji. Oprócz detalu, materiałów i technik charakterystycznych dla architektury romańskiej, z kręgiem kultury łacińskiej wiązać należy również plany świątyń centralnych (rotunda św. Proroka Eliasza, tetrakonchos z miejscowości Pobereżżâ, halicka „budowla poligonalna”) i jednonawowej świątyni Zwiastowania Pańskiego z uroczyska *Cerkvis'ka*. Nie ulega przy tym wątpliwości, iż nasilenie się wpływów romańskich w budownictwie ziemi

halickiej w okresie od przełomu XII i XIII w. do początku lat 40. XIII stulecia związane było ze wzrostem zainteresowania Węgier i Polski Rusią Czerwoną, co w konsekwencji doprowadziło nawet do przejściowej utraty przez władców ruskich kontroli politycznej nad Haliczem. Niewątpliwie sytuacja ta ułatwiła przenikanie na południowo-zachodnią Ruś środkowoeuropejskich rzemieślników, w tym również budowniczych. Na podstawie analizy niektórych zabytków z tego okresu, które zarówno pod względem układu przestrzennego, jak i zastosowanych przy ich wznoszeniu technik budowlanych i form dekoracji architektonicznej (np. rotunda św. Proroka Eliasza i świątynia Zwiastowania z Krylosu, tetrakonchos ze wsi Pobereżżâ), można nawet przypuszczać, iż od końca XII do schyłku 1. połowy XIII stulecia w Haliczu i okolicach, poza miejscowymi budowniczymi, pracowała w pełni wykształcona zachodnia strzecha budowlana, w skład której wchodziło nie tylko napływowe murarze, kamieniarze i rzeźbiarze, lecz także architekci. Prawdopodobnie świadczyli oni swoje usługi zarówno ludności katolickiej, jak i prawosławnej. O ile można bowiem przypuszczać, iż murowaną świątynię z uroczyska *Cerkvis'ka* wzniesiono jako kościół obrządku łacińskiego (choć nie można też wykluczyć, iż była ona cerkwią!), to zdaniem O.M. Ioannisâna pozostałe – romańskie – centralne budowle sakralne z okolic Halicza były świątyniami rytu wschodniego. Według tego badacza fakt, iż wszystkie one znajdowały się na obrzeżach wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego, świadczyć może, że użytkowano je jako cerkwie prawosławnych wspólnot monastycznych, co wydaje się dość prawdopodobne (IOANNISÂN 1994: 106).

Pomimo niezwykle silnych wpływów zachodnich, ziemia halicka nie pozostała na uboczu zmian, jakie od 2. połowy XII stulecia zachodziły w architekturze rozwijającej się na terenie pozostałych księstw państwa Rurykowiczów. Potwierdzeniem tego jest niewątpliwie plan cerkwi z uroczyska *Kirilivka*, nawiązujący do świątyń „wiezopodobnych”, popularnych na terenie całej Rusi od końca XII do połowy XIII w.

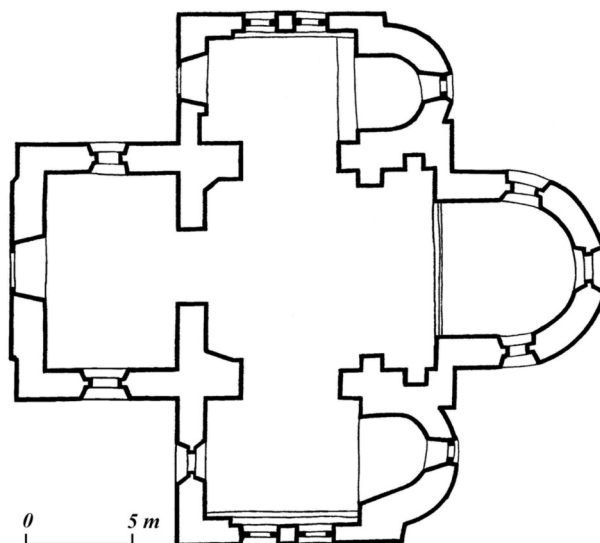
Dru ga połowa XIII – początek XIV w.

Najazd mongolski i związane z nim tragiczne wydarzenia doprowadziły do upadku większości ruskich szkół architektonicznych. W 2. połowie XIII i w początkach XIV w. budownictwo monumentalne rozwijało się niemal wyłącznie w tych rejonach Rusi, które uległy najmniejszym zniszczeniom i zachowały przynajmniej częściową niezależność polityczną, a więc w ziemi nowogrodzkiej, na Rusi Czarnej oraz w Księstwie Halicko-Wołyńskim (RAPPOPORT 1985: 165). Mimo iż ziemia halicka została poważnie spustoszona, wydaje się bardzo prawdopodobne, że przynajmniej część działającej na tym obszarze ekipy budowlanej zdołała uciec z życiem przed Mongołami. Być może jeszcze w latach 30. XIII w. niektórzy z pracujących w Haliczu rzemieślników udali się do Chełma, który około 1238 r.

stał się siedzibą Daniela Romanowicza (DZIEŃKOWSKI 2002: 73–82; 2010: 9; BUKO 2009a: 215). Jak dowiadujemy się z tekstu *Latopisu Halicko-Wołyńskiego*, władca ten przeprowadził w swej nowej stolicy akcję budowlaną zakrojoną na niebywale szeroką skalę (PSRL: 575–577). Potwierdzeniem uczestnictwa halickich budowniczych przy realizowaniu fundacji księcia Daniela mogą być pozostałości trzynastowiecznego pałacu odkryte na Wysokiej Górze w Chelmie, gdzie natrafiono między innymi na kamienne detale doskonale wpisujące się w tradycję halickiej szkoły architektonicznej (RAPPOPORT 1954: 313–323, ryc. 2, 3; BUKO 2009a: 22–31, ryc. 19).

Jak wynika z obecnego stanu wiedzy, jedną z pierwszych świątyń wzniesionych na Rusi Halickiej po połowie XIII w. była cerkiew pod wezwaniem św. Mikołaja we Lwowie (Ryc. 14). Wspominana jest ona w gramocie Lwa Daniłowicza z 1292 r. jako budowla już funkcjonująca (ANTIPOV 2000: 89). Według P.A. Rappoporta jest ona mniej więcej równoczesowa z wzmiankującym ją dokumentem (RAPPOPORT 1985: 165). M.V. Malevska, która w 1977 r. kierowała badaniami archeologiczno-architektonicznymi obiektu, datowała go szerzej – na 2. połowę XIII stulecia, uznając, iż jest to najstarsza budowla murowana wzniesiona na terenie Lwowa (por. ANTIPOV 2000: 89–90). Cerkiew ta cechuje się niezwykle oryginalnym układem przestrzennym. Została ona zbudowana na planie krzyża i nie posiada wyodrębnionych filarów wewnętrznych. Jej środkowa partia składa się z kwadratowej przestrzeni podkopułowej, przedłużonej od zachodu prostokątnym przedsionkiem tej samej szerokości i zamkniętej w części wschodniej dużą apsydą. Od północy i południa przylegają do niej prostokątne aneksy (boczne ramiona krzyża), które również zakończono apsydami. Jak wykazały badania archeologiczne, wszystkie części budowli pochodzą z tego samego czasu (ANTIPOV 2000: 89–90).

Zdaniem O.M. Ioannisána lwowska cerkiew św. Mikołaja stanowi kontynuację tradycji wznoszenia na Rusi świątyń o spiętrzonej, „wieżopodobnej” kompozycji, w tym konkretnym przypadku uzyskanej wizualnie przez znaczne obniżenie wysokości przedsionka i aneksów bocznych w stosunku do centralnej części budowli (IOANNISÁN 1988b: 53; ANTIPOV 2000: 90). Niestety, mimo że część murów budowli w znacznej mierze zachowała się do dnia dzisiejszego, to ze względu na późniejsze przebudowy nie jest możliwe dokładne odtworzenie pierwotnego wyglądu jej partii górnych. Oczywiście nie można wykluczyć, iż układ przestrzenny zabytku rzeczywiście stanowił awangardowe przekształcenie planu cerkwi czterofilarowej z przylegającymi od trzech stron przedsionkami, z których boczne zaopatrzone były w apsydy. W świątyniach tych, wznoszonych w 2. połowie XII – początkach XIII w., w czystej postaci wyrażona została idea budowy cerkwi o monumentalnej, schodkowato spiętrzonej sylwetce, podporządkowanej centralnej, krzyżowej kompozycji planu. Za przykłady takich budowli posłużyć mogą: cerkiew Michała Archanioła

Ryc. 14. Plan cerkwi św. Mikołaja we Lwowie (wg IOANNISÁN 1988b: 57, ryc. 4).

Fig. 14. Plan of St. Nicholas Orthodox Church in Lviv.

(Ryc. 10:1) i sobór monastynu Trójcy Świętej (Ryc. 10:2) w Smoleńsku, świątynia z połockiego dziedzica (Ryc. 10:8), czy sobór Przemienienia Pańskiego w Starym Riazaniu (RAPPOPORT 1982: 50, 81–82, 84–85, 94, 123, 127, 129, ryc. 23, tabl. 7:71, 11:162, 13:132,137). W przypadku lwowskiej cerkwi św. Mikołaja hipotetycznej redukcji uległyby wówczas nawy boczne, a filary wewnętrzne wtopiłyby się w ściany obwodowe świątyni. W części wschodniej funkcję podpór podkopułowych przejęły solidne mury, spajające apsydy boczne z nawą centralną, zaopatrzone w prostopadłe usytuowane względem siebie pilastry. Od zachodu rolę tę spełniały miejsca, w których aneksy północny i południowy łączyły się z przedsionkiem. Jako dodatkowe podparcie dla konstrukcji kopuły posłużyły masywne występy murów oddzielające nawę centralną od przedsionka i kaplic bocznych.

Mimo wszystko należy jednak zaznaczyć, iż pod względem planu lwowska cerkiew św. Mikołaja nie posiada dobrych analogii w murowanej architekturze ruskiej z XII–XIII w. Jedyną znaną świątynią z terenu Rusi nieposiadającą filarów wewnętrznych, a zaopatrzoną w trzy przedsionki, jest – wspomniana już wcześniej – cerkiew z położonego około 1300 km od Lwowa Nikitina pod Starym Riazaniem (Ryc. 12:7), datowana na koniec XII – początek XIII w. (RAPPOPORT 1982: 50, 123, tabl. 7:72). Jej układ przestrzenny znacznie odbiega jednak od rzutu omawianej budowli, co wraz z ogromną odległością dzielącą obie świątynie i znaczną rozbieżnością w ich datowaniu powoduje, iż tworzenie między nimi jakichkolwiek powiązań byłoby nie tylko bezpodstawne, lecz wychodziłoby poza ramy zdrowego rozsądku. Niezwykle interesujący wydaje się natomiast fakt, iż cerkiew św. Mikołaja we Lwowie znajduje najbliższą analogię wśród zabytków wczesnośredniowiecznego drewnianego budownictwa cerkiewnego Rusi

Czerwonej, na co uwagę zwrócił już I.R. Mogitič. Podobny plan posiadała bowiem drewniana świątynia z 2. połowy XII w., której pozostałości odkryto pod fundamentami nieukończonych, analizowanej powyżej, cerkwi z uroczyska *Carinka* w Krylosie (MOGITIČ 1999: 10). W tym przypadku, poprzez dodanie do tradycyjnej, jednonawowej cerkwi drewnianej bocznych aneksów, oddzielonych od nawy centralnej pojedynczymi słupami, uzyskano regularny zarys krzyża greckiego, zaopatrzonego dodatkowo w trzy apsydy. W ten sposób starsza cerkiew z uroczyska *Carinka* uzyskiwała formę pobieżnie zbliżoną do świątyni charakterystycznych dla ruskiej architektury murowanej, a wzorowanych na bizantyńskich kościołach na planie krzyża wpisane.

Nie można więc wykluczyć, iż pierwotnym zamysłem architekta cerkwi św. Mikołaja nie było uproszczenie planu „wieżopodobnej” budowli czterofilarowej z trzema przedsionkami (poprzez redukcję naw północnej i południowej), lecz dodanie kaplic bocznych do świątyni jednonawowej z krótkim prezbiterium zakończonym półkolistą apsydą. Wówczas to układ przestrzenny lwowskiej świątyni nie wyznaczałby kolejnego etapu rozwoju cerkwi o śpiętrzonej kompozycji bryły, jak postulował O.M. Ioannisân, lecz byłby interesującą modyfikacją planu typowego późnoromańskiego kościoła jednonawowego. Zastosowane innowacje nadałyby wówczas budowli wschodniochrześcijańską formę opartą na zarysie krzyża zbliżonego do greckiego, a jednocześnie ułatwiłyby zwieńczenie nawy centralnej kopułą.

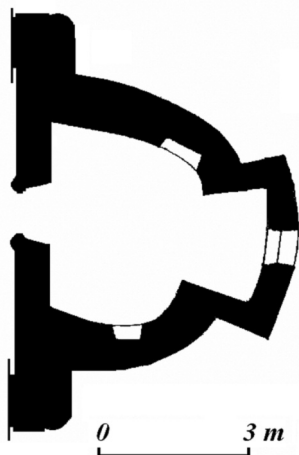
Oczywiście trudno jest podejrzewać, że budowniczowie cerkwi św. Mikołaja wzorowali się bezpośrednio na drewnianej świątyni z uroczyska *Carinka*. Wydaje się bowiem, iż w momencie wznoszenia lwowskiej cerkwi (2. połowa XIII w.) drewniana budowla z Krylosu nie istniała już od kilku dekad. Jak należy przypuszczać, cerkiew drewniana z *Carinki* została zniszczona przez ogień najpóźniej w latach 30. XIII stulecia, kiedy to podjęto w tym samym miejscu budowę młodszej, nigdy nieukończonych budowli. Być może pożar starszej świątyni był związany z niepokojami politycznymi, jakie spotkały Halicz w drugim dziesięcioleciu XIII w. W takim wypadku podobieństwo obu świątyni tłumaczyć należy odwołaniem się ich budowniczych to podobnego schematu, polegającego na nadaniu cerkwi jednonawowej rzutu opartego na zarysie krzyża równoramiennego.

O ile cerkiew św. Mikołaja we Lwowie stanowi pod względem planu swego rodzaju ewenement w murowanym budownictwie sakralnym południowo-zachodniej Rusi, to zastosowane przy jej wznoszeniu materiały budowlane ściśle nawiązują do tradycji halickiej szkoły architektonicznej. Mury świątyni wykonano bowiem ze starannie ułożonych, dużych ciosów wapiennych. Bloki wapienia, z tym że opracowane już tylko prowizorycznie, zostały wykorzystane także do budowy fundamentów cerkwi. Zastosowanie kamienia ciosanego do wzniesienia murów fundamentowych znajduje pewne analogie w dwunastowiecznej architekturze Rusi Halickiej, gdzie starannie opracowanych bloków użyto przy wznoszeniu partii wziemnych soboru Zaśnięcia

Bogurodzicy we wsi Krylos i rotundy św. Mikołaja w Przemysłu (PASTERNAK 1938: 61; PIANOWSKI, PROKSA 2010: 346). Na uwagę zasługuje również fakt, iż szerokość fug zaprawy wapiennej w ścianach cerkwi wahała się od 0,5 do 1 cm, a więc była już znacznie większa, niż chociażby w cerkwi św. Pantelejmona w Ševčenkove (PELEŃSKI 1914: 31; ANTIPOV 2000: 91).

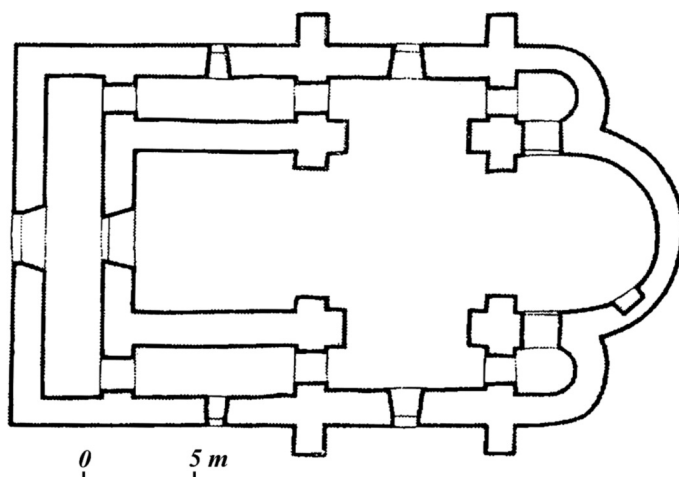
Ze Lwowa znane są pozostałości jeszcze jednej murowanej budowli sakralnej o chronologii zbliżonej do cerkwi św. Mikołaja. Na jej relikty natrafiono podczas badań archeologicznych prowadzonych przy siedemnastowiecznej cerkwi św. Paraskewy Piatnicy. Odsłonięto wówczas masywne fundamenty (o głębokości sięgającej do 2,5 m) i jeden rząd słabo opracowanych bloków piaskowcowych, łączonych zaprawą wapienno-piaskową, które pochodziły ze ścian świątyni. Wymiary budowli wynosiły 22,5×12,5 m. Była to budowla jednonawowa z półkolistą apsydą i przedsionkiem o tej samej szerokości co nawa. Do ściany północnej i południowej przylegały niewielkie przybudówki. Według badaczy ukraińskich i rosyjskich starszą cerkiew św. Paraskewy Piatnicy wzniesiono pod koniec XIII lub w 1. połowie XIV w. (ANTIPOV 2000: 92–93). Podobnie jak w przypadku świątyni Zwiastowania Pańskiego w Krylosie, jej plan wywodzić należy z architektury późnoromańskiej.

Interesującym nawiązaniem do tradycji budownictwa romańskiego jest również rotunda św. Trójcy w Czernichowcach koło Zbaraża (Ryc. 15), wstępnie datowana przez Ū. Dibę na 2. połowę XIII – początek XIV stulecia (DIBA 2003: 44). W odróżnieniu od przemyskiego kościoła św. Mikołaja (2. połowa XII w.) czy rotundy św. Michała we Włodzimierzu Wołyńskim (początek 2. połowy XIII w.) nie posiadała ona wewnętrznej „kolumnady” tworzącej rodzaj dookołnego obejścia (ANTIPOV 2000: 110–113; PIANOWSKI, PROKSA 2010: 331–347). Najciekawszą cechą tej świątyni jest jej część ołtarzowa, o kształcie zbliżonym do trapezu o szerszej i nieco łukowatej podstawie zwróconej ku wschodowi. Rozwiązanie to znajduje pewną analogię we wczesnośredniowiecznym drewnianym budownictwie sakralnym Rusi Halickiej. Podobnie ukształtowane sanktuarium zastosowano bowiem w cerkwi z miejscowości Bukivna (rejon tłumacki w obwodzie iwanofrankowskim), wzniesionej około połowy XII stulecia (MOGITIČ 1999: 7, 12; TOMENČUK 2008a: 174–183). Hipotezę o wielkomorawskiej genezie nietypowej formy części ołtarzowej budowli z Bukivny i Czernichowców, zaproponowaną przez I.R. Mogitiča (1999: 10), uznać należy za mało prawdopodobną z uwagi na bardzo dużą rozbieżność chronologiczną pomiędzy kościołami z Wielkich Moraw oraz analizowanymi powyżej świątyniami. Dodajmy także, iż po obu stronach sanktuarium omawianej rotundy, w grubości jej muru umieszczono dwie nisze będące zapewne namiastką prothesisu i diakonikonu, co z kolei upodabnia świątynię do trzynastowiecznych centralnych obiektów sakralnych z terenu Wołynia (kaplica na wieży w Stołpiu, włodzimierska rotunda św. Michała) (ANTIPOV 2000: 110–113; DIBA 2003: 44, 50, ryc. 8; RODZIŃSKA-CHORAŻY 2009: 240).

Ryc. 15. Plan zachowanej części rotundy w Czernichowcach (Ū. DIBA 2003: 50, ryc. 8).

Fig. 15. Plan of the surviving section of the rotunda in Chernykhivtsi.

Ryc. 16. Rekonstrukcja pierwotnego planu cerkwi Narodzenia Pańskiego w Haliczu (wg ANTIPOV 2000: 169, ryc. 17).

Fig. 16. Reconstruction of the original plan of the Nativity of the Lord Orthodox Church in Halych.

Kolejny etap rozwoju architektury murowanej Rusi Czerwonej niewątpliwie wyznacza budowa halickiej cerkwi pod wezwaniem Narodzenia Pańskiego (Ryc. 16). Choć budowla ta zachowała się do dnia dzisiejszego (niestety została w znacznym stopniu przebudowana), to określenie czasu jej powstania sprawia znaczne trudności. Obecnie przyjmuje się najczęściej, iż wzniesiono ją pod koniec XIII lub na początku XIV w., choć z przykrością stwierdzić należy, iż datowanie to nie posiada dostatecznie ugruntowanych podstaw źródłowych (ANTIPOV 2000: 90). Późniejszą chronologię cerkwi proponował, między innymi, J. Peleński. Jego zdaniem świątynia mogła powstać najwcześniej w ostatniej tercji XIV w., a za najbardziej prawdopodobne uznać należy, że wzniesiono ją pod koniec XIV lub w 1. połowie XV stulecia. Datowanie to oparto głównie na fakcie, iż cerkiew posiada jedynie wejścia usytuowane po bokach nartekstu i brak jej kolejnego, znajdującego się tradycyjnie na osi świątyni. To odstępstwo od reguły, konsekwentnie przestrzeganej w architekturze ruskiej, J. Peleński tłumaczył dostosowaniem świątyni Narodzenia Pańskiego do układu urbanistycznego Halicza w momencie, gdy istniał już – ufundowany w 1367 r. – klasztor franciszkanów, którego lokalizacja rzekomo uniemożliwiła założenie wejścia do cerkwi w jej fasadzie zachodniej (PELEŃSKI 1914:

91–103). Jednakże z rekonstrukcji planu świątyni autorstwa I.R. Mogitiča (badającego obiekt w latach 1970–1975) wynika, iż początkowo posiadać ona miała portal umieszczony na osi nawy głównej, w stosunku do którego boczne wejścia do nartekstu miałyby być wtórne (IOANNISAN 1988b: 57, ryc. 3; ANTIPOV 2000: 169, ryc. 17; MOGITIČ 2001: 324, ryc. 8:3). Pozwala to stwierdzić, że cerkiew mogła zostać wzniesiona wcześniej niż klasztor franciszkański, być może nawet na długo przed lokacją miast na prawie magdeburskim⁸. Nie można więc ostatecznie odrzucić wcześniejszego datowania cerkwi (koniec XIII – początek XIV w.) podanego w cytowanym wyżej katalogu I.V. Antipova za I.R. Mogitičem i O.M. Ioannisánem.

Choć cerkiew Narodzenia Pańskiego w Haliczu zaliczyć należy do świątyń krzyżowo-kopułowych, o trzech zamkniętych apsydami nawach, to w znacznym stopniu odbiega ona pod względem planu od pozostałych zabytków średniowiecznego budownictwa sakralnego Rusi Czerwonej. Budowla została zaopatrzona w nartek, co w przypadku halickich cerkwi czterofilarowych uznać należy za ewenement. Ponadto jej nawy boczne są bardzo wąskie i znacznie obniżone w stosunku do nawy głównej, co spowodowało, że wraz z narteksem, z którym połączono je dwoma osobnymi wejściami, przybrały one postać obejścia okrężającego

⁸ Halicz wczesnośredniowieczny położony był około 4,5 km na południowy zachód od dzisiejszego miasta. Za jego centrum uznać należy potężne założenie grodowe zlokalizowane na gruntach dzisiejszej wsi Krylos, gdzie odkryto, między innymi, pozostałości monumentalnego soboru Zaśnięcia Bogurodzicy i relikty drewnianej zabudowy o charakterze rezydencyjnym. Rozległe

suburbia z czasów poprzedzających katastrofalny najazd mongolski z 1241 r. rozciągały się głównie na obszarze położonym pomiędzy rzekami Łukwą i Łomnicą, gdzie do tej pory zlokalizowano relikty licznych zabytków ruskiej architektury sakralnej, datowanych od połowy XII do początku XIII w. (LUKOMS'KIJ 2008: 362–365, ryc. 2).

środkową część świątyni od północy, zachodu i południa. Efekt ten został dodatkowo spotęgowany poprzez oddzielenie naw bocznych od centralnej jednolitymi ścianami, odchodzącymi od zachodniej pary filarów podkopułowych. Same podpory wewnętrzne posiadają formę niesymetrycznych krzyży, o dwóch dłuższych ramionach usytuowanych prostopadle względem siebie. Przypomnijmy, że podobny typ filaru zastosowano w cerkwi kamiennej w Wasylivie (początek XIII w.), do której halicką świątynię zbliżają również wyjątkowo wąskie nawy boczne. Kolejną cechą wyróżniającą cerkiew Narodzenia Pańskiego na tle wcześniejszych budowli sakralnych południowo-zachodniej Rusi były cztery masywne przypory (rozebrane podczas remontu cerkwi w 1825 r.), przylegające do ścian północnej i południowej, co uznać należy za wyraźne nawiązanie do architektury gotyckiej (PELEŃSKI 1914: 99). Jak wynika z graficznej rekonstrukcji pierwotnego wyglądu cerkwi, zaproponowanej przez I.R. Mogitiča (2001: 324, ryc. 3), zostały one umieszczone na krańcach ramion pseudotransseptu, którego trójkątne szczyty wznosiły się wysoko ponad niższymi dachami naw bocznych. Na skrzyżowaniu wyodrębnionej w ten sposób nawy poprzecznej z centralną umieszczono bęben kopuły, wyraźnie przesuniętej ku wschodniej partii świątyni. Wrażenie to zostało dodatkowo spotęgowane poprzez znaczne wydłużenie zachodniej części nawy centralnej, nieznanie wcześniej w architekturze halickiej. Omawiana cerkiew jest wyjątkowa także pod względem użytego do jej wzniesienia materiału. Nie zbudowano jej bowiem ze starannie opracowanych bloków kamiennych, lecz z nieobrobionych brył lokalnego, miękkiego margla. Praktyka wznoszenia murów naziemnych z kamienia opracowanego prowizorycznie lub łamanego była dość częsta w budownictwie ruskim z 2. połowy XIII – 1. połowy XIV w. Zastosowano ją, między innymi, przy budowie ścian cerkwi św. św. Borysa i Gleba w Rostowie (1287 r.), św. Mikołaja w Lipnie (1292 r.), Narodzenia Bogurodzicy w Pskowie (lata 1310–1311), czy przy wznoszeniu fortyfikacji pskowskiego grodu księcia Dowmunta (lata 70. XIII w.) oraz twierdzy w Kapor'e (koniec XIII w.). Przypomnieć należy, że prowizorycznie obrobionych bloków kamiennych użyto także przy budowie starszej cerkwi św. Paraskewy Piatnicy we Lwowie z końca XIII – 1. połowy XIV w. (ANTIPOV 2000: 25–93). Wydaje się przy tym bardzo prawdopodobne, iż dość częste wykorzystywanie na Rusi w tym okresie kamieni słabo lub w ogóle nieopracowanych, w miejsce starannie obrobionych ciosów i cegły typu bizantyńskiego, łączyć należy z upadkiem większości ruskich szkół architektonicznych po najeździe mongolskim. Zmniejszenie nakładów finansowych i znaczne uszczuplenie liczebności wykwalifikowanych rzemieślników (kamieniarzy, rzeźbiarzy i strycharzy) bez wątpienia wpłynęło na pogorszenie się jakości oferowanych usług budowlanych. Nie można wykluczyć tu także wpływów środkowoeuropejskiej architektury późnoromańskiej i gotyckiej, gdzie również dość często spotykane są mury naziemne wzniesione z kamieni dzikich, łamanych, czy słabo opracowanych. Za przykłady posłużyć tu mogą rotundy

w Stroni (połowa XIII w.) i Grzegorzewicach (2. połowa XIII – 1. połowa XIV w.) (ŚWIECHOWSKI 2009: 106–108, 456–458, ryc. 90, 584).

Zdaniem O.M. Ioannisána świątynia Narodzenia Pańskiego w Haliczu, podobnie jak lwowska cerkiew św. Mikołaja, stanowi kolejny etap rozwoju cerkwi o wieżowej kompozycji bryły (IOANNISÁN 1988b: 53; ANTIPOV 2000: 93). Wydaje się jednak, że budowli tak oryginalnej i pod wieloma względami nowatorskiej, jaką bez wątpienia jest analizowana świątynia, nie można bezpośrednio wywodzić z budownictwa ruskiego z końca XII – początku XIII w. Należy raczej uznać, iż stanowi ona jedynie dość luźną reminiscencję końcowego etapu rozwoju wczesnośredniowiecznego budownictwa sakralnego Europy Wschodniej, połączoną nawet z pojedynczymi elementami architektury gotyckiej (masywne przypory).

Największą jednak innowacją, jaka pojawiła się w 2. połowie XIII w. w budownictwie murowanym ziemi halickiej, jest bez wątpienia cegła typu gotyckiego. Wydaje się, iż na terenie Rusi Kijowskiej nowy rodzaj budulca, powszechnie łączony z wpływami polskiej architektury schyłkoworomańskiej, pojawił się jeszcze w drugiej ćwierci XIII stulecia. Zdaniem P.A. Rappoportta cegła nowego typu najpierw dotarła do Kijowa, gdzie w czwartej dekadzie XIII w. użyto jej do naprawy budowli z plinty, które ucierpiały przy trzęsieniu ziemi z 1230 r. (między innymi tzw. rotunda kijowska z końca XII w.) i do budowy pieców w obiektach mieszkalnych zniszczonych następnie przez Mongołów. Można przypuszczać, iż późnoromańscy strycharze zostali sprowadzeni do Kijowa przez Daniela Romanowicza, sprawującego funkcję wielkiego księcia kijowskiego od 1239 r., lub – co wydaje się bardziej prawdopodobne – dotarli tam wraz z misją dominikańską, działającą w grodzie w latach 1228–1233 (RAWITA-GAWROŃSKI 1912: 9–12; RAPPOPORT 1989: 207–210; KIJAS 2014: 92). Zapewne w tych samych okolicznościach nowy rodzaj cegły pojawił się także w Perejasławiu Chmielnickim i Białej Cerkwi (RAPPOPORT 1989: 208). Niemal równie wcześnie budulec ten przyjął się na zachodnim Wołyniu, gdzie użyto go w fundacjach z czasów Daniela Romanowicza – chełmskiej katedry pod wezwaniem Przenajświętszej Bogurodzicy i oktagonalnej kaplicy na ostatniej kondygnacji wieży w Stołpiu (BUKO 2009b: 319–346; GOŁUB 2013: 296–299). We Włodzimierzu Wołyńskim pierwsze budowle z cegły typu gotyckiego powstają na początku 2. połowy XIII w. (rotunda św. Michała), a w Kamieńcu Litewskim, Brześciu, czy Lubomlu – w latach 70. i 80. tego stulecia (MALEVSKAA 1989: 215; ANTIPOV 2000: 110–124).

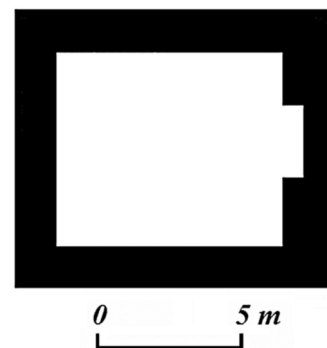
W budownictwie murowanym południowej części Księstwa Halicko-Wołyńskiego cegła gotycka znana jest co najmniej od schyłku XIII w. Użyto jej bowiem przy budowie soboru w monasterze Przemienienia Pańskiego w Spasie koło Starego Sambora, wzniesionego przez księcia Lwa Daniłowicza prawdopodobnie w latach 1292–1295. Jak wynika z dokumentacji sporządzonej podczas kasacji klasztoru (1788 r.) i rozbiórki cerkwi (1816 r.), była to

cegłano-kamienna, typowo ruska świątynia czterofilarowa, zwieńczona – osadzoną pośrodku – pojedynczą kopułą⁹. Próby odnalezienia jej pozostałości, podjęte w latach 1977–1980 przez M.V. Malevską, nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. W trakcie prac wykopaliskowych odkryto jedynie domniemaną podstawę filaru podkopułowego, zachowanego postaci prostokątnego murku, o wymiarach 2,5 × 1,9 m, wykonanego z płyt kamiennych i jamę wypełnioną fragmentami cegieł palcówek, zaprawą oraz kawałkami tynków zdobionych freskami. Cegły, które powiązano z budową, a które poza wspomnianą jamą odkryto również w warstwie przedcalcowej jednego z wykopów sondażowych, posiadały ciemnobrunatną barwę, a główki niektórych z nich były zeszlone na kolor szary. Ich szerokość wynosiła 11–12,5 cm, wysokość zaś 7,5–9 cm. Długości nie udało się ustalić (ANTIPOV 2000: 94–96). Wymiary te zbliżone są do parametrów cegieł użytych między innymi do budowy cerkwi św. Jerzego w Lubomlu (lata 80. XIII w.) i wieży obronnej w Czartorysku (1291 r.) na Wołyniu (MALEVSKAA 1989: 215).

Na fragmenty cegieł gotyckich natrafiono też przy pozostałościach kamiennej wieży z przełomu XIII i XIV w., również wchodzącej w skład zabudowy monasteru w Spasie. Część z nich była niemal identyczna jak te, których użyto przy budowie klasztornej soboru (palcówki o parametrach: ? × 11–12 × 7,5 × 8,5 cm). Sama budowla została wzniesiona na planie prostokąta o wymiarach 8,8 × 8,7 m. Jej dolną część, zachowaną do wysokości 1 m, zbudowano z niezbyt starannie opracowanych płyt kamiennych, o bardzo zróżnicowanych wymiarach, uniemożliwiających utrzymanie wątku rzędowego. Kamienie spajano zaprawą wapienną z domieszką piasku i popiołu z pojedynczymi węglami drzewnymi. Z nieznanych powodów grubość ścian wieży nie była jednolita. Mury północny, południowy i zachodni miały szerokość 2,3–2,4 m, wschodni zaś 2,6 m. Wejście do budynku umieszczono w ścianie zachodniej. Ze względu na fakt, iż częściowo zachowana dolna część budowli była kamienna, przypuszczać należy, że odkrytych cegieł użyto przy wznoszeniu jej wyższych partii (MALEVSKAA 1989: 215; ANTIPOV 2000: 96–98).

Ryc. 17. Plan najstarszej fazy budowlanej cerkwi św. Onufrego w Ławrowie (wg ANTIPOV 2000: 170, ryc. 20:a).

Fig. 17. Plan of the oldest construction stage of St. Onuphrius Orthodox Church in Lavriv.

Budowla ze Spasa pod wieloma względami zbliżona jest do wieży w Stołpiu koło Chełma, datowanej ostatnio na drugą ćwierć XIII w. (BUKO 2009b: 326–327; DĄBROWSKI 2009: 56–58). Obiekt ten również wzniesiono na planie prostokąta, a jego mury zbudowano z niestarannie opracowanych bloków kamiennych. Na najwyższej kondygnacji usytuowano zaś oktagonálną kaplicę, wyłożoną od wewnątrz cegłą. Mur wschodni był od samej podstawy szerszy niż pozostałe (w tym przypadku o około 60 cm), co związane było z umieszczeniem w jego grubości niszy apsydowej (BUKO 2009a: 76–84, ryc. 68, 71; RODZIŃSKA-CHORAŻY 2009: 234–246; KUTYŁOWSKA 2011: 195). Na podstawie analogii można więc przypuszczać, iż również wieża w Spasie mogła pełnić funkcję sakralną. Być może także i w tym przypadku na ostatnim piętrze znajdowało się ceglane (lub jedynie wyłożone cegłą) pomieszczenie kultowe z płytką niszą ołtarzową wymurowaną w nieznacznie pogrubionym murze wschodnim. Mimo iż hipoteza ta wydaje się dość prawdopodobna, nie można odrzucić również wcześniejszych przypuszczeń, zgodnie z którymi wieża w monasterze Przemienienia Pańskiego w Spasie była obiektem obronnym lub mieszkalnym (ANTIPOV 2000: 98).

Z dotychczasowego stanu badań wynika, że najstarszą budowlą sakralną ziemi halickiej, w całości wzniesioną z cegły, była cerkiew monasteru św. Onufrego w Ławrowie, której pierwsza faza budowlana przypada prawdopodobnie na lata 30. – połowę XIV w. (Ryc. 17). Świątynię zbudowano na planie prostokąta o bokach długości 7,79 i 7,19 m, przy użyciu cegły o wymiarach 26 × 13–13,5 × 7 cm.

⁹ Uproszczony plan soboru w monasterze Przemienienia Pańskiego w Spasie został zamieszczony w jednej z publikacji I.R. Mogitiča (2001: 324, ryc. 8:5), lecz niestety badacz ten nie podał źródła, z którego zaczerpnął wiedzę na temat układu przestrzennego budowli. Ilustracja ta zasadniczo potwierdza informacje podane przez I.V. Antipova (2000: 94–96), a cytowane za M.V. Malevską. Według I.R. Mogitiča sobór ze Spasa wielkością zbliżony był do

cerkwi św. Pantelejmona z miejscowości Ševčenkove. Posiadał on trzy nawy zakończone apsydami. Wschodnia para filarów podkopułowych została zastąpiona prostymi ściankami, połączonymi z murami części ołtarzowej. Dwa filary zachodnie mają w planie zarys prostokątów. Od zachodu do cerkwi przylega przedsionek, do którego dostawiono od północy dodatkowy aneks, zaopatrzony w północno-wschodnim narożniku w masywną szkarpę.

Szerokość fug wynosiła 3–3,5 cm. We wschodniej ścianie obiektu umieszczono prostokątną niszę ołtarzową. Pod względem zastosowanych materiałów i wątku cerkiew ta była bardzo podobna do tzw. Pałacu Wojewody, wzniesionego w tym samym okresie w Drohobyczu (ANTIPOV 2000: 99–101). Układ przestrzenny budowli jest natomiast zbliżony do planu najstarszej fazy kościoła w Podgórzu (dawnej Spas) nieopodal Stołpia, datowanego na przełom XIII i XIV w. (RUDNIK 1997: 39–53; BUKO 2009a: 94–99, ryc. 90:A).

Reasumując powyższe rozważania stwierdzić należy, iż w 2. połowie XIII i na początku XIV stulecia, w dziedzinie murowanej architektury cerkiewnej ziemi halickiej pojawiło się jeszcze więcej innowacji niż w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. *Novum* dotyczyło zarówno planów świątyń, jak i używanych przy ich wznoszeniu materiałów oraz technik. Kanoniczne dla architektury ruskiej cerkwie trójnawowe na planie krzyża wpisane i zwieńczone pojedynczymi kopułami są w tym okresie reprezentowane przez sobór monasteru w Spasie (1292–1295 r.) oraz, być może, przez cerkiew Narodzenia Pańskiego w Haliczu (koniec XIII – początek XIV w.?). Nowy typ świątyni na planie krzyża przedstawia natomiast cerkiew św. Mikołaja we Lwowie (2. połowa XIII w.). Być może stanowi ona bardzo pomysłowe rozwinięcie układu budowli jednonawowej, do której dodano dwie boczne kaplice, ułatwiające jednocześnie przykrycie jej części centralnej kopułą. Niemal bezpośrednią kontynuacją tradycji wznoszenia typowych późnomańskich świątyń jednonawowych, zapoczątkowanej na Rusi Halickiej przez architekta świątyni Zwiastowania w Krylosie, była lwowska cerkiew św. Paraskewy Piatnicy (koniec XIII – 1. połowa XIV w.). Uproszczenie tego planu widoczne jest w minimalistycznym układzie przestrzennym najstarszej fazy budowlanej cerkwi św. Onufrego w Ławrowie (1. połowa XIV w.). Ciągłe wznoszono także rotundy proste, czego dowodem jest cerkiew św. Trójcy w Czernichowcach (2. połowa XIII – początek XIV w.). W tym samym czasie niezwykle istotne zmiany następowały rów-

nież w kategorii materiałów budowlanych. Początkowo praktykowano jeszcze wznoszenie świątyń ze starannie opracowanych bloków kamiennych, przykładem czego jest cerkiew św. Mikołaja we Lwowie. Następnie zrezygnowano ze skrupulatnej obróbki ciosów i zaczęto stosować kamienie ociosane mniej dokładnie (lwowska cerkiew św. Paraskewy Piatnicy) lub wręcz nieopracowane (cerkiew Narodzenia Pańskiego w Haliczu). Prawdziwy przełom nastąpił u schyłku XIII stulecia, kiedy to na południowo-zachodnie krańce Rusi Halickiej dociera, zapewne z terenu Wołynia, umiejętność wytwarzania cegły typu gotyckiego. Początkowo nowy budulec łączono jeszcze z kamieniem (sobór i wieża w monasterze Przemienienia Pańskiego w Spasie), by ostatecznie rozpocząć budowę świątyń w całości wzniesionych z cegły (cerkiew św. Onufrego w Ławrowie).

* * *

Murowane budownictwo sakralne Rusi Czerwonej w okresie od przełomu XII i XIII do początku XIV w. częściowo stanowi więc kontynuację wypracowanych w 1. połowie XII stulecia tradycji halickiej szkoły architektonicznej, po części zaś prezentuje całkowicie odmienną jakość. Ciągłe widoczne są tu wpływy zachodnie, początkowo romańskie, następnie zaś wczesnogotyckie, które w niezwykłe przemyślany sposób łączono z cechami charakterystycznymi dla architektury wschodniochrześcijańskiej. Na Rusi Halickiej okres ten, w szczególności zaś jego końcowy etap, stanowi idealny prolog poprzedzający rozkwit architektury gotyckiej, mający miejsce w 2. połowie XIV w., po przyłączeniu omawianego obszaru do państwa polskiego.

Mgr Dominik Chudzik
Ośrodek Badań nad Antykiem
Europy Południowo-Wschodniej
Uniwersytet Warszawski
dominichudzik@wp.pl

Bibliografia

Źródła

- LK – *Latopis kijowski (1159–1198)*, przełożył i opracował E. Goranin, „Slavica Wratislaviensia” XL, „Acta Universitas Wratislaviensis” 840, 1988.
PSRL – *Polnoe sobranie russkikh “létopisej. Ipat’evskaâ Létopis’*, t. II, Sankt-Peterburg 1908.

Literatura

- ANTIPOV I.V.
2000 *Drevnerusskaâ arhitektura vtoroj poloviny XIII – pervoj treti XIV v.*, Sankt-Peterburg.
BOGUSLAVSKIJ V.V.
2001 *Slovànskaâ ènciklopediâ. Kievskaâ Rus’ – Moskviâ. Tom 1*, Moskva.

- BUKO A.
 2009a *Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży*, Warszawa.
 2009b *Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań*, (w:) A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*, Warszawa, 319–346.
- CHUDZIK D.
 2014 *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*, Collectio Archaeologica Ressoviensis XXVII, Rzeszów.
- DĄBROWSKI D.
 2009 *Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu*, (w:) A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*, Warszawa, 30–62.
- DIBA Ū.
 2003 *Kaplica na wieży w Stołpiu i jej wołyńskie analogie*, (w:) K. Mart (red.), *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, grekokatolickiego*, t. 1, Chełm, 36–51.
- DIBA Ū, PETRIK V.
 1999 *Do problemi grafičnoj rekonstrukcii cerkvi Proroka Īlli u knážomu Galiči*, „Visnik Īnstitutu Ukrzahid-proektrestavraciâ” 10, 15–26.
- DZIEŃKOWSKI T.
 2002 *Góra Chełmska we wczesnym średniowieczu*, (w:) A. Stachyra (red.), *Badania archeologiczne o początkach Chełma*, Lublin, 72–83.
 2010 *Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych*, „Rocznik Chełmski” 14, 7–28.
- GOŁUB S.
 2013 *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań*, „Rocznik Chełmski” 17, 293–307.
- GUPALO V.
 2010 *Do pitannâ pro planuval’nu strukturu ta zabudovu shidnoï častini okol’nogo goroda Zvenigoroda na Bilci*, „Materiali ï doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ ï Volini” 14, 172–203.
- IOANNISAN O.M.
 1982 *Centričeskie postrojki v galickom zodčestve XII v.*, „Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR” 172, 39–46.
 1983 *Novye issledovaniâ odnogo iz pamâtnikov galickogo zodčestva XII veka*, „Sovetskaâ arheologiâ” 1, 231–244.
 1986 *Cerkov Spasa v Galiče – pamâtnik pervoj poloviny XII veka*, (w:) G.I. Smirnova (red.), *Drevnie pamâtniki kul’tury na territorii SSSR*, Leningrad, 102–109.
 1987 *Roskopki v okrestnostâh drevnego Galiča*, (w:) V.P. Šilov (red.), *Arheologičeskie otkrytiâ 1985 goda*, Moskva, 334–345.
 1988a *Zodčestvo Galiča i arhitektura Malopol’si*, „Acta Archaeologica Carpathica” XXVII, 185–218.
 1988b *Osnovnye etapy razvitiâ galickogo zodčestva*, (w:) A.I. Komeč, O.I. Podobedova (red.), *Drevnerusskoe iskusstvo. Hudožestvennaâ kultura X–pervoj poloviny XIII v.*, Moskva, 41–58.
 1994 *Hramy-rotundy v drevnej Rusi*, (w:) A. Batalov, A. Lidov (red.), *Ierusalim v russkoj kul’ture*, Moskva, 100–121.
 1996 *Pol’sko-russkaâ ï vengersko-russkaâ granicy v XI–XIII vekah ï ih otobraženie v razvitii srednevekovoj arhitektury*, (w:) M. Parczewski (red.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów, 157–178.
- KARGER M.K.
 1960 *Osnovnye itogi roskopok drevnego Galiča v 1955 godu*, „Kratkie soobšeniâ Instytutu arheologii Akademii Nauk SSSR” 81, 61–71.
 1976 *K istorii galickogo zodčestva XII–XIII vv.*, „Kratkie soobšeniâ Instytutu arheologii Akademii Nauk SSSR” 146, 53–59.
- KIJAS A.
 2014 *Ruś*, Poznań.

- KUBICA E.
1996 *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” XVII, 131–189.
- KUBICA-KABACIŃSKA E.
2010 *Problemy genezy i chronologii wczesnośredniowiecznych budowli przemyskich*, (w:) E. Sosnowska (red.), *Przemysł wczesnośredniowieczny*, Warszawa, 300–319.
- KUTYŁOWSKA I.
2011 *Zapomniany wczesnośredniowieczny klasztor w Stolpiu na Lubelszczyźnie*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” XXXII, 189–213.
- LOGVIN G.N., TIMOŠUK B.A.
1961 *Belokamennyj bram XII veka v Vasileve*, „Pamâtniki kul’turny. Issledovanie i restavraciâ” 3, 37–50.
- LUKOMS’KIJ Ū.V.
1998 *Bilokam’ânij bram na predmisti davn’ogo Galiča*, „Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Ševčenka” 235, 594–607.
2008 *Arhitektura knâžogo Galiča XIII st.*, (w:) V. Otkovič, O. Stokolos (red.), *Doba korolâ Danila v nauci, mistectvi, literaturi*, L’viv, 362–375.
- MALEVSKAĀ M.V.
1989 *Primenenie bruskovogo kirpiča v arhitekture zapadnoj Rusi vtoroj poloviny XIII–XIV v.*, „Sovetskaâ arheologija” 4, 212–222.
- MOGITIĆ I.R.
1982 *Rezultati issledovaniâ cerkvi Pantelejmona bliz Galiča*, „Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii Nauk SSSR” 172, 65–70.
1999 *Arheologično vidkriti derev’âni cerkvi Galičini i Volini X–XIV st.*, „Visnik Īnstitutu Ukrzahidproektrestavraciâ” 10, 3–14.
2001 *Starovinni cerkvi Ukraïni VII–XIV st.*, (w:) Jan Gancarski (red.), *Dzieje Podkarpacia. Tom V. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, Krosno, 301–328.
- PASTERNAK J.
1938 *Katedra halicka w Kryłosie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” VI/1, 57–65.
- PELEŃSKI J.
1914 *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej*, Kraków.
- PIANOWSKI Z., PROKSA M.
2010 *Rotunda św. Mikołaja pod prezbiterium katedry przemyskiej. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1961 i 1996–2001*, (w:) E. Sosnowska (red.), *Przemysł wczesnośredniowieczny*, Warszawa, 330–347.
- RAPPOPORT P.A.
1954 *Holm*, „Sovetskaâ arheologija”, 20, 313–323.
1977 *„Staraâ Kafedra” v okrestnostâh Vladimira – Volynskogo*, „Sovetskaâ arheologija” 4, 253–266.
1982 *Russkaâ arhitektura X–XIII vv. Katalog pamâtnikov*, Leningrad.
1985 *Arhitektura*, (w:) B.A. Rybakov (red.), *Drevnââ Rus’. Gorod, zamok, selo*, Moskva, 154–167.
1986 *Zodčestvo Drevnej Rusi*, Leningrad.
1989 *O vremeni poâvleniâ bruskovogo kirpiča na Rusi*, „Sovetskaâ arheologija” 4, 207–211.
1994 *Stroitel’noe proizvodstvo Drevnej Rusi (X–XIII vv.)*, Sankt-Peterburg.
- RAWITA-GAWROŃSKI F.
1912 *Zakon O. O. Dominikanów w Kijowie. Szkic historyczny*, Kijów.
- RODZIŃSKA-CHORAŻY T.
2009 *Analiza materiału badawczego*, (w:) A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005*, Warszawa, 213–246.
- RUDNIK S.
1997 *Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgórzu, gm. Chełm*, (w:) S. Gołub (red.), *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały sesji naukowej odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r.*, Chełm, 39–53.

SMORAĞ-RÓŻYCKA M.

- 2001 *L'architecture sacrale orthodoxe de Galicie-Volhynie du XIIIe siècle: une synthèse des formes traditionnelles byzantines et romanes?*, (w:) G. Prinzing, M. Salamon, P. Stephenson (red.), *Byzantium and East Central Europe*, Bizantina et Slavica Cracoviensia III, Cracow, 181–192.

ŚWIECHOWSKI Z.

- 2009 *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa.

TOMENČUK B.

- 2004 *Derev'ane cerkovne budivnictvo v galic'kij zemli XII–XIII st.: Z istorii arheologičnih doslidžen'*, „Galičina” 10, 7–16.
- 2006 *Arheologija nekropoliv Galiča i Galickoi zemli, Īvano-Frankivs'k.*
- 2008a *Arheologija gorodiš Galickoi zemli. Galic'ko-Bukovins'ke Prikarpatťa. Materialy arheologičnih doslidžen'* 1976–2006 rr., Īvano-Frankivs'k.
- 2008b *Derev'ana monumental'na arbitektura knāžogo Galiča v novitnih arheologičnih doslidžennāh*, (w:) S. Pavlenko, S. Blašik (red.), *D'ieslovo. Zbirka prac' na pošany dijsnogo člena Nacional'noi akademii nauk Ukraïni Petra Petroviča Toločka z nagodi jogo 70-riččā*, Kiiiv, 181–190.

YIANNIAS J.

- 1999 *Sztuka i architektura prawosławna*, (w:) K. Leśniewski, J. Leśniewska (red.), *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, Lublin, 311–326.

ZACHARIEWICZ J.

- 1882 *Opis do jesieni 1882 roku odkrytych fundamentów i wykopalisk*, „Dźwignia” VI/12, 186–188.

ŻAKI A.

- 1969 *Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie” 12/1, styczeń–czerwiec 1968, 47–50.

DOMINIK CHUDZIK

BRICK-BUILT SACRED ARCHITECTURE IN THE HALYCH LAND SINCE THE 13TH UNTIL THE EARLY 14TH CENTURY

The 13th c. was a period of intensive changes in Eastern Orthodox Church architecture of south-west Ruthenia. There are eight known examples of monumental sacred architecture in the Halych Land from between the turn of the 12th and 13th c. and the mid-13th c. Four of them (St. Pantaleon Orthodox Church in Shevchenkove, stone temple in Vasyliv, the church from the site *Kirilivka* near Zalukva, and the unfinished construction in the site *Carinka* in Krylos) are to be classified as three-nave churches with four columns and three apses. Even though they constitute an almost direct continuation of the 12th-c. Halychian architecture, their construction exhibits important innovations, such as additional foundations of the pillars below the domes of the St. Pantaleon Orthodox Church in Shevchenkove and the Vasyliv temple, or the massive joints of the central apse with side apses, visibly protruding into the space under the dome. Plans of the remaining four

buildings remain without well-fitting analogies in the earlier development stage of the Halychian architecture tradition. Two of them were erected as tetraconchs. Their remains were discovered in a field between the villages of Shevchenkove and Zalukva, and in the site *Murovanka* near Pobierezhzhia. Another one – St. Prophet Elijah Orthodox Church in Krylos – was a rotunda with a short chancel and rectangular narthex, which originally may have been a two- or three-storey tower. Furthermore, remains of a single-nave temple of the Annunciation were found in the village. Similar to the 12th c., the first four decades of the 13th c. in the Halych Land saw clear Central European influence in brick-building intensifying even further. Apart from details, materials, and techniques characteristic of Romanesque architecture, the style of the Latin culture must have influenced the central-plan buildings (rotundas and tetraconchs) and the single nave temple of Krylos.

The increasingly substantial Romanesque influence in the Halychian architecture in the first half of the 13th c. was supposedly linked to visibly growing interest of Polish and Hungarian rulers in Red Ruthenia at the time, which in consequence led to its temporarily losing political independence. Without a doubt, the situation facilitated movement of artisans, including masons, from Central Europe to south-western Ruthenia. Based on an analysis of some artefacts from the time, their plans, and the construction techniques used to erect them, as well as their architectural decoration (e.g. St. Prophet Elijah rotunda, the Annunciation temple, or tetraconchs), it may even be assumed that in the first half of the 13th c. in Halych and the surrounding lands there was, apart from local builders, a fully-manned western-style lodge, grouping not only immigrant masons, stonemasons, and sculptors, but also architects. Despite extraordinarily strong Romanesque influence, the Halych Land did not elude the changes that shaped Ruthenian architecture since the mid-12th c., developing in the other duchies of the country ruled by the Rurik dynasty. The plan of the church from the site *Kirilivka* may support this view, as it refers to the so-called tower-like temples, popular throughout entire Ruthenia since the end of the 12th and until the mid-13th c.

The second half of the 13th and the early 14th c. brought even more innovations to brick-built orthodox churches in the Halych Land. The plans of the temples, materials used, and building techniques were affected. Three-nave orthodox churches with a cruciform floorplan and a single dome, canonical in the Ruthenian architecture, are in this period represented by the sobor in the Spas monastery (1292 to 1295) and, perhaps, the Nativity of the Lord Orthodox Church in Halych (late 13th through the early 14th c.). St. Nicholas Orthodox Church in Lviv (second half of the 13th c.) may serve as an example of the new type of church with a cruciform floorplan. Maybe it is an ingenious development of the single-nave structure with two side chapels added to facilitate covering its central part with a dome. An almost direct continuation of the tradi-

tion of erecting typical single-nave late Romanesque temples, started in Red Ruthenia by the architect of the Annunciation temple in Krylos, was the St. Paraskeva Orthodox Church in Lviv (late 13th through the mid-14th c.). A simplified version of the plan is visible in the minimalistic floorplan of the oldest construction stage of the St. Onuphrius Orthodox Church in Lavriv (first half of the 14th c.). Simple rotundas were still built, such as the Holy Trinity Orthodox Church in Chernykhivtsi (the mid-13th through the early 14th c.). At the same time, building materials were undergoing crucial changes as well. Initially, churches were made of precisely-carved stone blocks (St. Nicholas Orthodox Church in Lviv). Later the meticulous treatment of the material ceased, and stone slabs carved with lesser accuracy (St. Paraskeva Orthodox Church in Lviv) or unwrought (Nativity of the Lord Orthodox Church in Halych) were used instead. The real breakthrough happened at the end of the 13th c., when Gothic brickmaking reached the south-western ranges of Red Ruthenia, probably from Volhynia. At the beginning, the new materials were used in combination with stone (sobor church and the tower in the Transfiguration Monastery in Spas), but finally temples made entirely of bricks were built as well (St. Onuphrius Orthodox Church in Lavriv).

The brick-built sacred architecture in Red Ruthenia from the turn of the 12th and 13th through the early 14th c. constitutes both a continuation of earlier developed patterns as well as an entirely new quality. Western influences are still visible, Romanesque at first, then subsequently replaced by the Early Gothic, which were intermingled with features characteristic of the Eastern Orthodox architecture in an incredibly measured manner. This period may be thus considered as a time of transition preceding the heyday of the Gothic architecture in Red Ruthenia after its incorporation into Poland in the second half of the 14th c.

Translated by Maciej Talaga